provincie
GELDERLAND

MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

Ten geleide

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is een landelijk opgezet project met het doel om in betrekkelijk korte tijd - 5 jaar - een inventarisatie te verkrijgen van bouwkunst en stedebouw uit de periode 1850-1940. De uitvoering van het project wordt verzorgd door de provincies. In Gelderland heeft de provincie de Stichting MIP-Gelderland opgericht, die belast is met de uitvoering van het project.

In Gelderland wordt het MIP uitgevoerd conform de Gelderse streekplanindeling: Midden-Gelderland, Oost-Gelderland, Veluwe en Rivierenland. Binnen deze inventarisatiegebieden wordt per gemeente geïnventariseerd.

Het eindprodukt, waarover de gemeenten de beschikking krijgen, bestaat uit 3 rapporten, te weten een regiobeschrijving, een gemeentebeschrijving en een inventarisatierapport.

In de regiobeschrijving wordt op hoofdlijnen een schets gegeven van ontwikkelingen die bepalend zijn geweest voor de ruimtelijke kwaliteit, i.c. bouwkundige en stedebouwkundige karakteristieken, uit de periode 1850-1940 in het inventarisatiegebied. Het betreft veelal ontwikkelingen en karakteristieken die behalve van lokaal belang ook een boven-lokaal belang vertegenwoordigen.

In de gemeentebeschrijving, die kan worden beschouwd als een verfijning die betrekking heeft op een deel van het grondgebied van de regiobeschrijving, worden op beknopte wijze de voornaamste historisch-geografische, sociaal-economische, bouwkundige en stedebouwkundige ontwikkelingen uit de periode 1850-1940 weergegeven.
In dit verband dient hoofdstuk 4.5. *Karakterisering geïnventariseerde bebouwing* afzonderlijk te worden genoemd. Het betreft een hoofdstuk dat als "schakel" fungeert tussen het beschrijvende en het inventarisatiegedeelte, te weten het inventarisatierapport.

Het inventarisatierapport voorziet in een beknopte weergave per gemeente van de gebouwde omgeving uit de periode 1850-1940 in de vorm van objecten en complexen op basis van de uitgewerkte MIP-formulieren.

Hoewel de 3 rapporten afzonderlijk kunnen worden gelezen, verdient het aanbeveling het inventarisatiegedeelte niet los te zien van het beschrijvende gedeelte en omgekeerd.

..2/

Met betrekking tot het gebruik van de MIP-eindprodukten dient het volgende te worden opgemerkt.

Bij schrijven d.d. 21 september 1989 - nr. WZ89.59395 - WZ/CE404 is de provincie Gelderland accoord gegaan met de samenwerkingsovereenkomst, zoals opgesteld van rijkswege bij schrijven d.d. 11 augustus 1989, nr. U-172.612, inzake de uitvoering van het Monumenten Inventarisatie Project in Gelderland.

In artikel 8 van bedoelde overeenkomst is het gebruik van de eindprodukten geregeld. Dit artikel luidt als volgt:

"Artikel 8. Gebruik eindprodukten

1. De Provincie is evenals de Rijksdienst ook nadat de eindprodukten als bedoeld in artikel 1, leden a t/m e (*) zijn opgeleverd gerechtigd deze eindprodukten, geheel of gedeeltelijk voor eigen gebruik aan te wenden, te vermenigvuldigen of te publiceren, dan wel, al dan niet tegen financiële vergoeding, voor gebruik aan derden beschikbaar te stellen.
2. De Provincie maakt met derden die zij bij de uitvoering van het Project betrekt zodanige afspraken, dat hen niet de bevoegdheid toekomt, bv. door een beroep op hun toebehorende auteursrechten, in het in het eerste lid omschreven gebruik, geheel of gedeeltelijk te beletten of te belemmeren.
3. De Rijksdienst en de Provincie bevorderen de totstandkoming van openbare publicaties over jongere bouwkunst en stedebouw uit de periode midden 19e eeuw - Tweede Wereldoorlog."

Wij verzoeken u bij het gebruik van de eindprodukten de geraadpleegde bron(nen) te vermelden.

OOST-GELDERLAND

regio-beschrijving

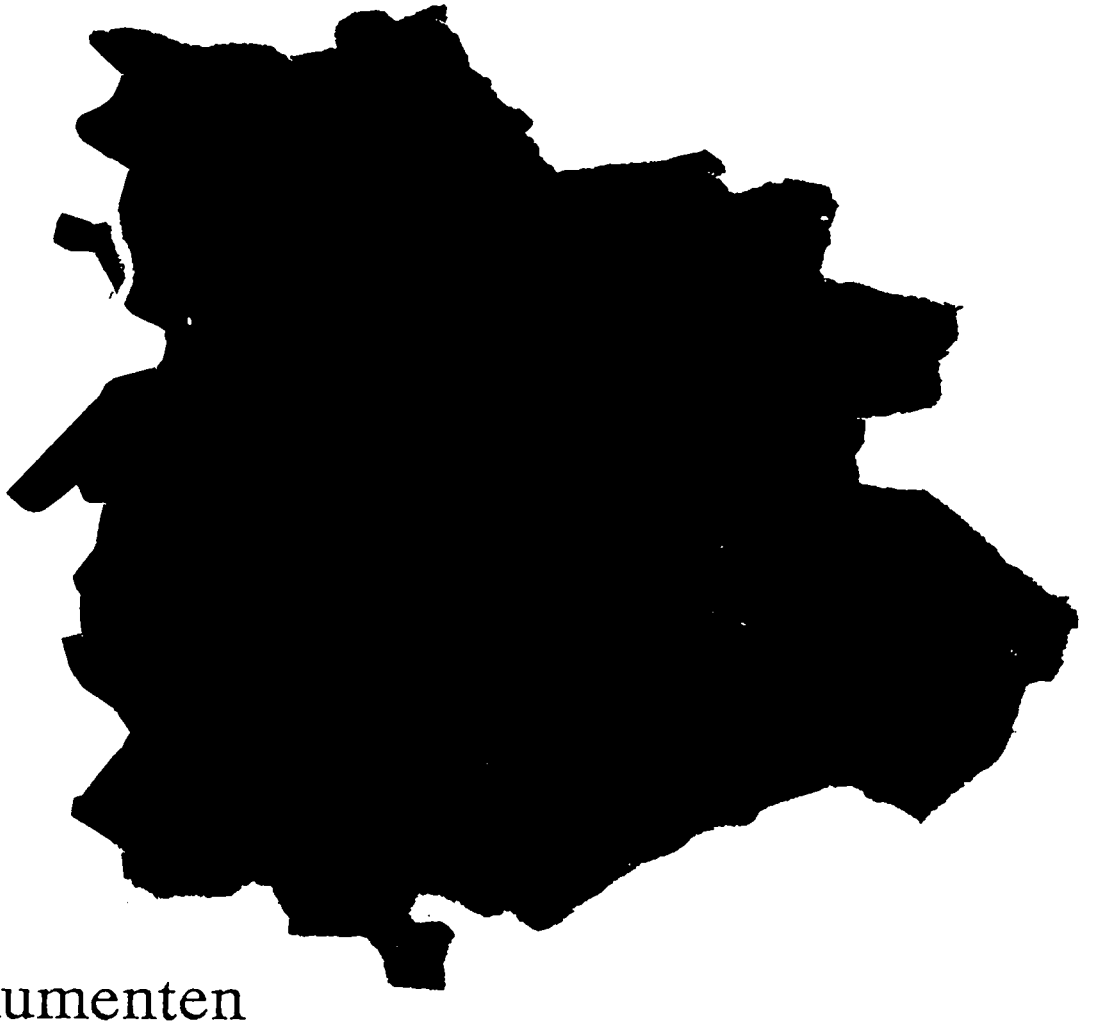

Monumenten
Inventarisatie
Project

REGIO-BESCHRIJVING

OOST-GELDERLAND

INHOUDSOPGAVE

			Blz.
	VOORWOORD		2
1.	INLEIDING		8
2.	BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK		11
3.	INFRASTRUCTUUR		29
4.	NEDERZETTINGSSTRUCTUUR		31
4.1.	Algemeen		37
4.2.	Functionele ontwikkelingen	- periode 1800-1850 - periode 1850-1900 - periode 1900-1940	38
4.3.	Stedebouwkundige structuur	- stedebouwkundige ontwikkelingen tot 1850 - stedebouwkundige ontwikkelingen 1850-1940	43
4.4.	Ontwikkelingen na 1940		47
4.5.	Karakterisering geïnventariseerde bebouwing	- wonen - werken - infrastructuur - maatschappelijke voorzieningen	49
GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN, KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR			65

VOORWOORD

Achtergrond en inhoud van het MIP
In 1984 heeft de Tweede Kamer een breed ondersteunde motie aanvaard waarbij werd uitgesproken dat zo spoedig mogelijk een begin moest worden gemaakt met de inventarisatie van jonge bouwkunst en stedebouw uit de periode 1850-1940, aangezien de kennis op dit gebied nog vele leemten vertoont.
De uitvoering diende plaats te vinden volgens een zich over het hele land uitstrekkende uniforme systematische aanpak en in nauw overleg met regionale en lagere overheden.
Met dit uitgangspunt is van rijkswege het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) ontwikkeld. Samengevat komt het erop neer dat het land per provincie wordt geïnventariseerd en dat de coördinatie en uitvoering worden verzorgd door de provinciale besturen en de vier grote steden. De hele operatie dient binnen een tijdsbestek van 5 jaar (1987-1993) te zijn afgerond.

Met de resultaten van het MIP worden diverse doelen gediend:
1. Het MIP is gericht op het verkrijgen van een landelijk overzicht van jonge bouwkunst en stedebouw uit de periode midden 19e eeuw - Tweede Wereldoorlog
2. Het MIP is gericht op het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode midden 19e eeuw - Tweede Wereldoorlog
3. Het MIP kan dienen als uitgangspunt voor uitwerking in publikaties en voor wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch en/of industrieel-archeologisch terrein
4. Het MIP kan dienen als bouwsteen voor te ontwikkelen beleid van de 3 bestuurslagen ten aanzien van ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg en als basis voor planologische en stedebouwkundige afwegingen.
5. Het MIP kan dienen ten behoeve van selectie- en registratieactiviteiten van de 3 bestuurslagen ten aanzien van objecten, ensembles, structuren en gezichten.

Het MIP is dus gericht op het verkrijgen van een landelijk overzicht van objecten, complexen en structuren van jonge bouwkunst en stedebouw uit de periode 1850-1940. Bedoelde objecten hebben betrekking op afzonderlijke gebouwen of bouwkundige elementen, zoals bijv. stationsgebouwen, kerken, postkantoren, watertorens, tolhuizen, hekwerken, kazematten en grenspalen. Van complexen is sprake wanneer het om meer dan 2 gebouwen of bouwkundige elementen gaat waartussen architectonisch/bouwkundig en/of functioneel een relatie bestaat. Voorbeeld in dit verband zijn een sluis met dienstwoning en brug, een kerk met pastorie en begraafplaats of een kleine (arbeiders-)wijk. Bij het inventariseren van structuren kan in de meeste gevallen niet worden volstaan met het inventariseren van objecten en complexen. Structuren hebben betrekking op gebieden die groter zijn dan complexen en die bestaan uit functies met de daarmee samenhangende ruimtelijke opbouw. Bij gebruik van het begrip structuur dient onderscheid te worden aangebracht naar ruimtelijke typologieën, zoals vermeld in de van rijkswege verstrekte Handleiding.

Bedoelde typologieën zijn ingedeeld naar oorspronkelijke functie en ruimtelijke opbouw, bijv. stedelijk ingericht gebied, niet-stedelijk ingericht gebied, industriegebied, villagebied e.d. Naast stedebouwkundige typologieën zijn van rijkswege criteria ontwikkeld voor het aangeven van gebieden met bijzondere waarden. Het betreft gebieden waarvan het hoofdaccent in de ontwikkeling(en) dateert uit de periode 1850-1940: de daarmee samenhangende functie(s) en ruimtelijke opbouw zijn nog als zodanig herkenbaar.
Bedoelde bijzondere gebieden dienen te voldoen aan 5 hoofdcriteria, te weten intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit, bijzondere historische betekenis, stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving, gaafheid en zeldzaamheid.

Uitvoering
Op grond van contractuele verplichtingen tussen Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) en de provincie Gelderland dienen uiterlijk 1 januari 1993 de volgende eindprodukten te zijn opgeleverd:

A. 4 rapporten houdende de beschrijving van de in Gelderland onderscheiden inventarisatiegebieden conform de streekplanindeling, te weten Midden-Gelderland, Oost-Gelderland, Veluwe en Rivierenland (de zgn. regio-beschrijvingen)
B. Rapporten houdende de beschrijving van de 86 Gelderse gemeenten (de zgn. gemeentebeschrijvingen)
C. Inventarisatieformulieren houdende de gegevens van ca. 24.000 geïnventariseerde objecten en complexen van jonge bouwkunst en stedebouw.

Het MIP in Gelderland wordt uitgevoerd op basis van de van rijkswege verstrekte richtlijnen, zoals vermeld in de Handleiding. Daarbij worden op uiterst kritische wijze de van rijkswege verstrekte criteria gehanteerd, zowel ten aanzien van de inventarisatie van objecten/complexen, als ten aanzien van "bijzondere gebieden". Bij de inventarisatie van objecten/complexen gaat het erom op hoofdlijnen een samenhangend, representatief beeld te schetsen van het betreffende gebied uit de periode 1850-1940. Daarbij vormen visuele herkenbaarheid en het representatief zijn voor bepaalde sociaal-economische ontwikkelingen belangrijke aspecten, waarbij ruimte is gelaten voor regionale kenmerken. Met betrekking tot het weergeven van "bijzondere gebieden" geldt dat ook hier een uiterst kritische en zorgvuldige afweging dient plaats te vinden. Dit maakt het in principe mogelijk dat bepaalde gebieden ondanks hun ruimtelijke kwaliteit niet als "bijzonder" worden aangemerkt vanwege hun weinig specifieke karakter (elders zouden zij evengoed hebben kunnen voorkomen). Sommige gebieden zijn dermate beperkt van omvang dat daarvoor de inventarisatiegegevens met betrekking tot complexen geraadpleegd dienen te worden.

In Oost-Gelderland zijn de volgende grotere gebieden als bijzonder aangemerkt:

* Zutphen - IJsselkade
* Zutphen - Tademasingel e.o.
* Zutphen - Algemene begraafplaats
* Steenderen - kern in relatie tot omgeving
* Gelselaar - kern en relatie met de es
* Wehl - centrum
* Lochem - villagebied Berkeloord
* Winterswijk - scholtengoed Roerdink
* Winterswijk - tuinwijk Scholtenenk

Behalve de inventarisatie van objecten, complexen en structuren van jonge bouwkunst en stedebouw uit de periode 1850-1940, worden in bepaalde gevallen ook objecten, complexen en structuren van vóór 1850 en na 1940 geïnventariseerd. Objecten en complexen van vóór 1850 worden uitsluitend geïnventariseerd als zij niet vermeld staan op de rijkslijst van beschermde monumenten. Het betreft in de regel agrarische bebouwing en in sommige gevallen kerken.

Structuren van bouwkunst en stedebouw van vóór 1850 en na 1940 die een bijzondere kwaliteit hebben worden aangeduid met de kwalificatie "karakteristieke gebieden". Het betreft gebieden waarvan de hoofdelementen dateren van vóór 1850 of na 1940, die ook daarna herkenbaar zijn gebleven. Dit neemt niet weg dat 'karakteristieke gebieden' in sommige gevallen uit belangrijke elementen kunnen bestaan uit de periode 1850-1940. Objecten en complexen uit de periode 1940-1950 hebben in de regel betrekking op de wederopbouw, tijdens en na de oorlog. Wederopbouw in de vorm van individuele panden (woonhuizen, boerderijen) en complexen (kerken, scholen).
Als 'karakteristiek' zijn aangemerkt:

* de kern Almen
* de kern Bredevoort
* de kern Bronkhorst
* de kern Hummelo
* de kern Laag-Keppel
* structuur en bebouwing van Warnsveld
* structuur en bebouwing van 's-Heerenberg
* structuur en bebouwing van Terborg
* structuur en bebouwing van Silvolde
* Zeddam - de Bovendorpsstraat
* Borculo - het Eiland
* Aalten - Markt en omgeving
* het gebied Mallemse Molen (gemeente Eibergen)

Voorts worden gemeentegrens overschrijdende zones aangeduid. Het betreft gebieden die zijn opgebouwd uit geografische, landschappelijke, stedebouwkundige en bouwkundige elementen die een zekere samenhang vertonen qua functie en ruimtelijke opbouw en die nog als zodanig herkenbaar zijn.

Hierbij zij aangetekend dat zowel in de gemeentebeschrijvingen als de regio-beschrijvingen het aspect landschap-cultuurhistorie grotendeels buiten beschouwing blijft. Daarvoor wordt bij deze verwezen naar de terzake uitgebrachte provinciale nota Cultuurhistorisch Landschapsonderzoek, die in december 1987 is verschenen.

Stichting MIP-Gelderland
De provincie Gelderland heeft de Stichting MIP-Gelderland opgericht en belast met de uitvoering van het project. De uitvoering heeft betrekking op het bewaken van de inhoudelijke kwaliteit van de eindprodukten en de voortgang van het project. De Stichting wordt hierin bijgestaan door een begeleidingscommissie. De projectleider is belast met de dagelijkse leiding. De financiële en eindverantwoordelijkheid voor het project berust bij de projectcoördinator, i.c. de provincie Gelderland.

Met de projectcoördinatie is belast drs A.A. Scova Righini, met de projectleiding drs W.H. Knoop. De projectadministratie wordt verzorgd door mw. K. van der Zee, daarin bijgestaan door mw. L. Gerritsen. Ir F.P.G.M. Gielens en drs R.G.W. Gerrits verrichten stedebouwkundig (veld-)werk en onderzoek, resp. historisch-geografisch (veld-)werk en onderzoek.
De inventarisatiewerkzaamheden worden verricht door een vijftal inventarisatoren, te weten mw. drs G.M.H. Frenken, mw. drs H.J.M. Peterse, mw. S.M. Jurgens, drs V.M.J.A.N. Collette, en de heer J.W. van Beusekom.

Oost-Gelderland
Oost-Gelderland is na Midden-Gelderland het tweede inventarisatiegebied dat ter hand is genomen. Oost-Gelderland wordt gekenmerkt door een hoge mate van verspreide bebouwing naast relatief weinig kernen. Oost-Gelderland is een regio met een complex buitengebied, dat niet kan worden begrepen zonder nader in te gaan op de relatie landschap-cultuurhistorie (zie hiervoor eerder genoemde nota Cultuurhistorisch Landschapsonderzoek).

Het eindprodukt Oost-Gelderland bestaat uit 1 regio-beschrijving Oost-Gelderland, 23 gemeentebeschrijvingen, alsmede 23 sets inventarisatieformulieren (met copie-foto).
Het eindprodukt per gemeente bestaat uit 1 regiobeschrijving Oost-Gelderland, 1 gemeentebeschrijving, 1 complete set inventarisatieformulieren van alle in de betreffende gemeente geïnventariseerde objecten/complexen (met copie-foto).

Uitgangspunt van de provincie Gelderland/Stichting MIP-Gelderland is dat het project doelmatig en efficiënt wordt uitgevoerd. Dit houdt in dat van begin af aan rekening is gehouden met de mogelijkheid derden op onderdelen van de uitvoering bij het project te betrekken, mits deze beschikken over de nodige kennis en ervaring, resp. belast zijn met opdrachten voor gemeenten die qua aard en doelstelling inpasbaar zijn binnen de tijdsplanning van het MIP. Het gaat dan om inventarisatie-activiteiten. Op deze wijze kan dubbel werk worden vermeden.

Dit heeft ertoe geleid dat van provinciezijde/Stichting MIP-Gelderland is besloten aan de hand van een proefgemeente de mogelijkheden op dit punt in de praktijk te toetsen. Proefgemeente was de gemeente Eibergen die gezamenlijk door het MIP-Gelderland en het Gelders Genootschap is geïnventariseerd. De resultaten bleken zodanig positief dat van de zijde van de provincie is besloten aan het Gelders Genootschap een opdracht te verstrekken voor het verrichten van inventarisaties ten behoeve van het MIP. Hiervoor in aanmerking kwamen in Oost-Gelderland de gemeenten Hengelo en Groenlo. Hengelo, omdat van de zijde van het Gelders Genootschap reeds afspraken met de gemeente Hengelo waren gemaakt voor het uitvoeren van een inventarisatie, die paste binnen de tijdsplanning van het MIP; Groenlo vanwege de omstandigheid dat het Gelders Genootschap deze gemeente recentelijk had geïnventariseerd en de kwantiteit alsmede de kwaliteit van de inventarisatie overeenkomen met hetgeen op deze punten door het MIP wordt gevraagd. De gemeente Hengelo is in zijn geheel door het Gelderse Genootschap geïnventariseerd. De inventarisatiegegevens met betrekking tot de gemeente Groenlo zijn op het MIP-stramien overgezet.

Vervolg op het MIP
Wat er met de MIP-gegevens zal gebeuren en hoe het vervolg op het MIP in concreto gestalte zal krijgen, valt thans nog niet geheel te overzien.
Wel is bekend dat er in het kader van het MSP/MRP (Monumenten Selectie Proces/Monumenten Registratie Project) op rijksniveau vervolg zal worden gegeven aan het MIP, waarbij provincies en gemeenten nauw zullen worden betrokken.

De MIP-gegevens kunnen als bouwstenen dienen voor het monumenten-, resp. ruimtelijke ordeningsbeleid op rijks-, gemeentelijk en provinciaal niveau.

A. **Rijksniveau:** Naar verwachting zal maximaal 10% van het geïnventariseerde objecten- en complexenbestand in aanmerking komen voor plaatsing op de rijkslijst van beschermde monumenten. Ten aanzien van "bijzondere gebieden" bedraagt het percentage maximaal 30.

B. **Gemeentelijk niveau:** Van de minimaal resterende 90% van het geïnventariseerde objecten- en complexenbestand zal een deel in aanmerking kunnen komen voor plaatsing op gemeentelijke monumentenlijsten. Van de minimaal resterende 70% van de "bijzondere gebieden" zal van gemeentewege een deel in aanmerking kunnen komen voor maatregelen in het kader van het ruimtelijke ordeningsbeleid, in het bijzonder structuur-, resp. functieversterkende maatregelen.

C. **Provinciaal niveau:** Objecten en complexen die een (boven-)lokaal belang vertegenwoordigen zouden aandachtspunten kunnen vormen voor het provinciaal ruimtelijke ordeningsbeleid.

Gedacht kan worden aan structurerende activiteiten van provinciewege gericht op instandhouding, resp. bescherming van bedoelde objecten/complexen, zoals het expliciet vermelden van bedoelde objecten en complexen, alsmede "bijzondere" en "karakteristieke gebieden" in structuurplannen, het aandacht vragen hiervoor bij gemeenten in het kader van het regulier overleg over bestemmingsplannen e.d.
Het betreft:

1. objecten en complexen die vanwege hun aard, verspreiding en aantallen een bijdrage leveren aan de herkenbaarheid van Gelderland of een deel ervan (bijv. fruitboerderijen, pachtboerderijen)
2. objecten en complexen die op enigerlei wijze in relatie staan tot ontsluiting van streek of regio. Het zal in dit verband in de eerste plaats gaan om infrastructurele voorzieningen, variërend van stations, overslagdepots tot bruggen, watertorens, onderstations (electriciteitsvoorziening), strategische infrastructuur (o.a. forten), sluiscomplexen.
3. objecten en complexen die al dan niet in vervolg op het onder 2 genoemde representatief genoemd kunnen worden voor ontwikkelingen van waaruit in materieel, economisch en geestelijk/sociaal opzicht ontsluiting heeft plaatsgevonden van streek of regio. Het zal in dit verband gaan om (agrarische) industrieën en bepaalde soorten ambachten/nijverheden (o.a. tabaksnijverheid, zuivelindustrie, textiel-, leer-, schoenen- en metaalindustrie), maar ook om instellingen op maatschappelijk en religieus gebied (o.a. sanatoria, herstellingsoorden, bepaalde kloosters, kerken, onderwijsinstellingen).
   Met betrekking tot "bijzondere gebieden", "karakteristieke gebieden" en gemeentegrens overschrijdende zones zou van provinciewege aandacht gevraagd mogen worden ter ondersteuning van structuur-, resp. functieversterkende maatregelen.

1. INLEIDING

De provincie Gelderland is overeenkomstig de provinciale streekplanindeling verdeeld in de inventarisatiegebieden Midden-Gelderland, Oost-Gelderland, Veluwe en Rivierenland. Oost-Gelderland is het tweede inventarisatiegebied dat gereed is.

Oost-Gelderland bestaat uit 23 gemeenten: Aalten, Bergh, Borculo, Dinxperlo, Doetinchem, Eibergen, Gendringen, Gorssel, Groenlo, Hengelo, Hummelo en Keppel, Lichtenvoorde, Lochem, Neede, Ruurlo, Steenderen, Vorden, Warnsveld, Wehl, Winterswijk, Wisch, Zelhem en Zutphen.
Oost-Gelderland grenst aan Duitsland en de provincie Overijssel, alsmede aan de inventarisatiegebieden Midden-Gelderland en Veluwe (zie afbeelding 1 en 1a).

Afbeelding 1
Oost-Gelderland in groter verband

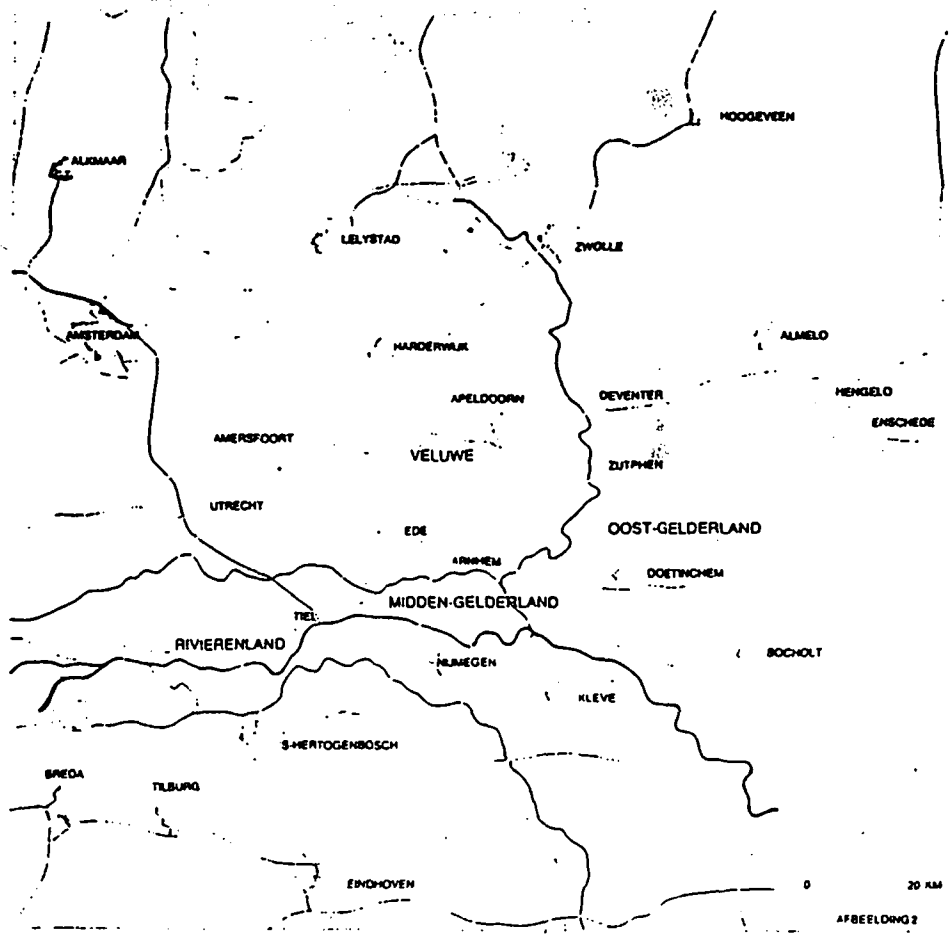

STREEKPLAN OOST-GELDERLAND
KERNEN IN HET STREEKPLANGEBIED EN IN DE DIRECTE OMGEVING

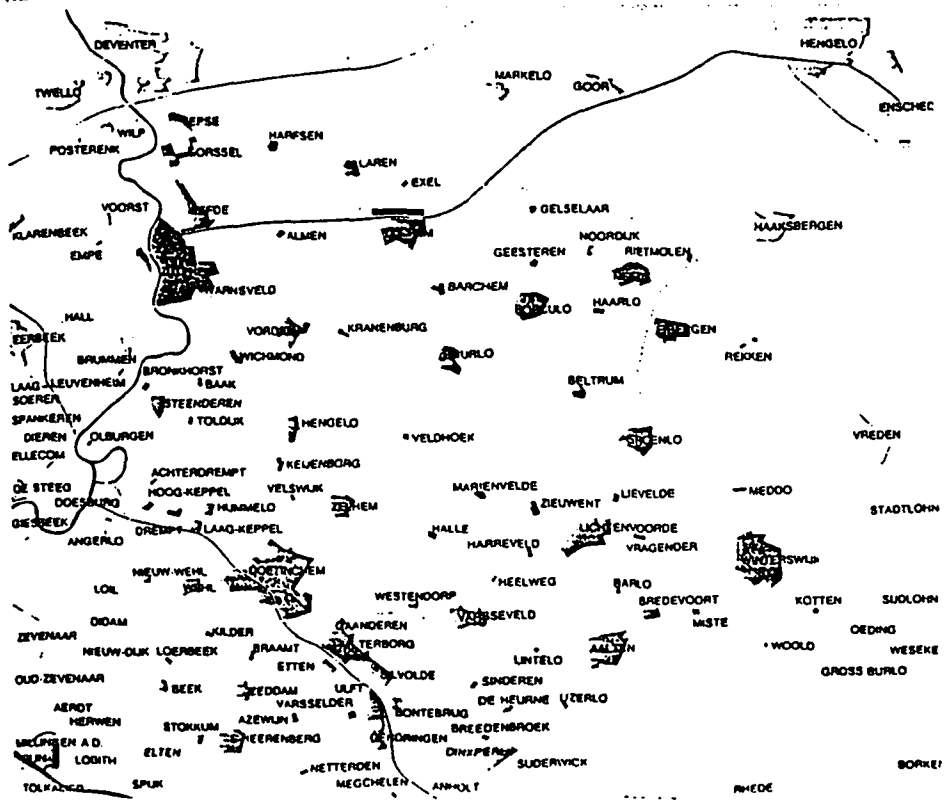

Afbeelding 1a
Gemeenten en kernen in de regio Oost-Gelderland

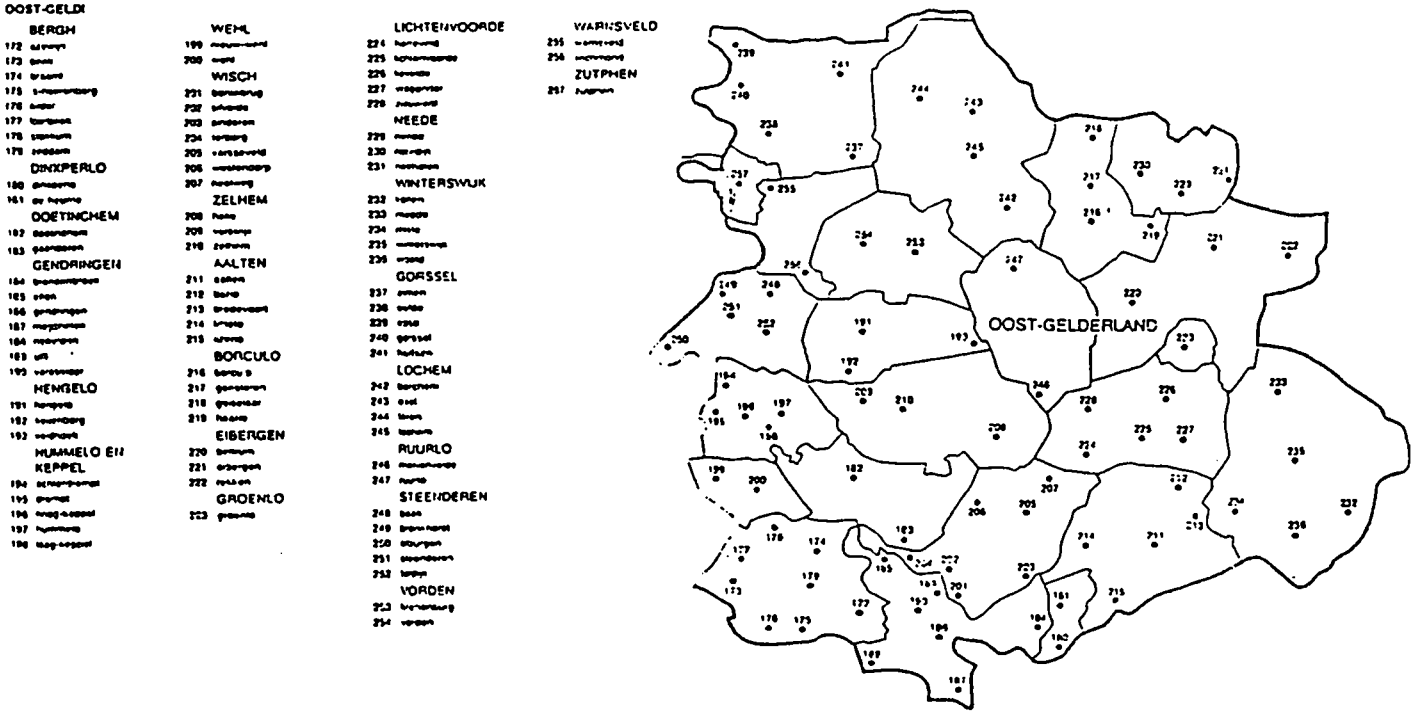

Oost-Gelderland werd in de periode 1850-1940 gekenmerkt door een aantal ontwikkelingen op het gebied van landbouw, nijverheid, infrastructuur en maatschappelijke voorzieningen. De landbouw werd geleidelijk steeds meer gemechaniseerd. Ook mechanisatie van het (klein)bedrijf in stad en dorp kwam op gang na 1870 en na 1890 meldde zich de moderne industrie aan. Vormde tot 1880 het water, i.c. de bodemgesteldheid, de aanwezigheid van (genormaliseerde) beken en rivieren in combinatie met de verbetering van bestaande wegen, resp. de aanleg van nieuwe wegen, belangrijke factoren m.b.t. de ontplooiing van het maatschappelijk en economisch leven op tal van gebieden in een grotendeels regionaal en lokaal voorzienend Oost-Gelderland, na 1880 werd de infrastructuur over land (spoorwegen, tramwegen, uitbreiding en verdere verbetering wegenstructuur) in toenemende mate de belangrijkste factor. Na 1880 nam de bevaarbaarheid van de Oude IJssel toe en daarmee de economische betekenis van deze rivier. Met de aanleg van het Twenthekanaal in 1936 ontstond het begin van een economische ontwikkeling aan en rond dit kanaal. De locatiekeuze van bedrijven en maatschappelijke voorzieningen, alsmede de woningbouw werd er mede door bepaald.
Belangrijke takken van nijverheid en industrie in Oost-Gelderland waren de ijzergieterijen, de textielnijverheid en de hiermee verbonden blekerijen, in mindere mate de baksteenindustrie, de lederwarenfabricage en de voedingsmiddelenindustrie. In de omgeving van 's-Heerenberg, Zelhem, Lochem en Vorden kwam het toerisme op en vestigden zich tal van landelijk bekende gezondheidscentra, herstellingsoorden en wasserijen. Vanuit Zutphen, Doetinchem en kleinere steden werden netwerken van onderwijsinstellingen en verzorgende instanties opgezet.

De bevolkingstoename in Oost-Gelderland als geheel in de periode 1850-1940 bedroeg ruim 100% ten opzichte van het bevolkingsaantal in 1850 (index 1850 = 100). In 1850 bedroeg het bevolkingsaantal in Oost-Gelderland ruim 98.000. In 1940 was dit aantal opgelopen tot ca. 203.000. De stad Zutphen en de opkomende steden Doetinchem en Winterswijk vertegenwoordigden in dit opzicht de belangrijkste groeigemeenten. Circa eenderde van de bevolkingsgroei in het inventarisatiegebied Oost-Gelderland heeft plaatsgevonden in deze drie gemeenten. De groei was het sterkst in de gemeente Doetinchem, dat een groei doormaakte van zo'n 275% ten opzichte van het bevolkingsaantal in 1850.
Op 1 januari 1990 telde Oost-Gelderland 339.673 inwoners.

2. BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK

Gedurende het Paleozoicum (ruwweg 200 tot 500 miljoen jaar geleden) lag Oost-Gelderland langdurig onder zeewater. In perioden van droogte werden de steenkoolhoudende Carboonlagen en de mesozoische kalksteenlagen, die rond Winterswijk gedolven worden, gevormd. Nog tijdens het Mesozoicum (zo'n 60 tot 200 miljoen jaar geleden) hebben tectonische krachten breuken en plooien veroorzaakt, waardoor aardlagen verschoven. Met name vanaf het Krijt (zo'n 150 miljoen jaar geleden) is op deze wijze het Oost-Nederlands Plateau ontstaan. In Oost-Gelderland ligt de westelijke plateaurand op de lijn Eibergen-Groenlo-Lichtenvoorde-Aalten. Ten westen hiervan lag een laagvlakte, waarin de Rijn en Noord-Duitse rivieren hun weg zochten naar zee.

Beken hebben gedurende het neozoische Tertiair klei afgezet, met name rond Winterswijk.

Gedurende het Saalien, de voorlaatste ijstijd (200.000 - 120.000 v.Chr.) was Oost-Gelderland voor een deel bedekt met landijs. Landijstongen, waarvan een zich had ingesneden in het dal van de IJssel (voorheen Rijn), schoven grote grondmassa's voor zich uit en vormden stuwwallen. Het Oost-Nederlands Plateau kent, vanwege de al hogere ligging, slechts aan de randen lage stuwwallen, onder meer bij Lochem en Eibergen. Met name het Montferland, deel uitmakend van de stuwwalgordel Nijmegen-Montferland-Kleef, kent hoge stuwwallen.
Als gevolg van de ligging van de stuwwallen verlegde de Rijn zijn loop in westelijke richting. Daardoor is ten westen van het Oost-Nederlands Plateau een rivierterras ontstaan.
Aan het eind van het Saalien, toen het ijs zich had teruggetrokken, was het Oost-Nederlands Plateau bedekt met keileem. Het tongbekken in het dal van de IJssel was gevuld met smeltwater. De Rijn heeft dan zijn oude loop hervat in noordelijke richting, ten oosten van het Montferland. Vanaf het Oost-Nederlands Plateau volgden rivieren en beken oude erosiegeulen in westelijke en noordwestelijke richting.

Tijdens het Weichselien (75.000 -10.000 v.Chr.), de laatste ijstijd, werden, zand en fijnere delen over de kale vlakten weggeblazen om tenslotte als een dikke deken op het landschap neer te dalen (dekzanden). Ook het Oost-Nederlands Plateau is door een dunne dekzandlaag bedekt geraakt. Rivieren en beken hebben geulen in het dekzandgebied uitgesleten. Uit het Weichselien dateert het laagterras ten oosten van de IJssel.
De Rijn begon zijn loop in westelijke richting te verleggen om tenslotte in het Midden-Weichselien oostelijk van het Montferland via de Liemers in westelijke richting af te stromen.
In het Laat-Weichselien brak de Rijn door de Gelderse Poort, d.w.z. de stuwwalzone tussen Kleef en het Montferland. Daardoor werd het dekzandgebied ter hoogte van de Oude IJssel bedekt met rivierklei. Vanuit de rivieroevers stoven zanden op tot een brede rivierduingordel ten noorden van de Oude IJssel. Doordat de Rijn door de Betuwe ging stromen en later vanaf Arnhem de IJssel van water voorzag, nam de betekenis van de Oude IJssel als afvoerkanaal sterk af.

In het Holoceen (vanaf 10.000 v.Chr.) werd jonge rivierklei afgezet langs de inmiddels meanderende IJssel. Vermoedelijk in de Romeinse tijd had deze zich van de Rijn afgesplitst nabij Malburgen. Vanaf deze periode ontstonden ook de komgronden, oeverwallen langs de IJssel en de beekafzettingslandschappen langs de Berkel.
Uiterwaarden kwamen tot ontwikkeling vanaf de 8e eeuw na Chr. toen de eerste (zomer-)kaden langs de IJssel werden aangelegd. Meer stelselmatig gebeurde dit vanaf de 13e/14e eeuw toen in samenhang met de eerste stelselmatige ontginningen van vooral het IJsseldal kaden werden opgehoogd en dijken ontstonden (**zie afbeelding 2**). Op de keileem van het Oost-Nederlands Plateau ontstonden hoogveengebieden.

Afbeelding 2
Regio Oost-Gelderland bodemkaart

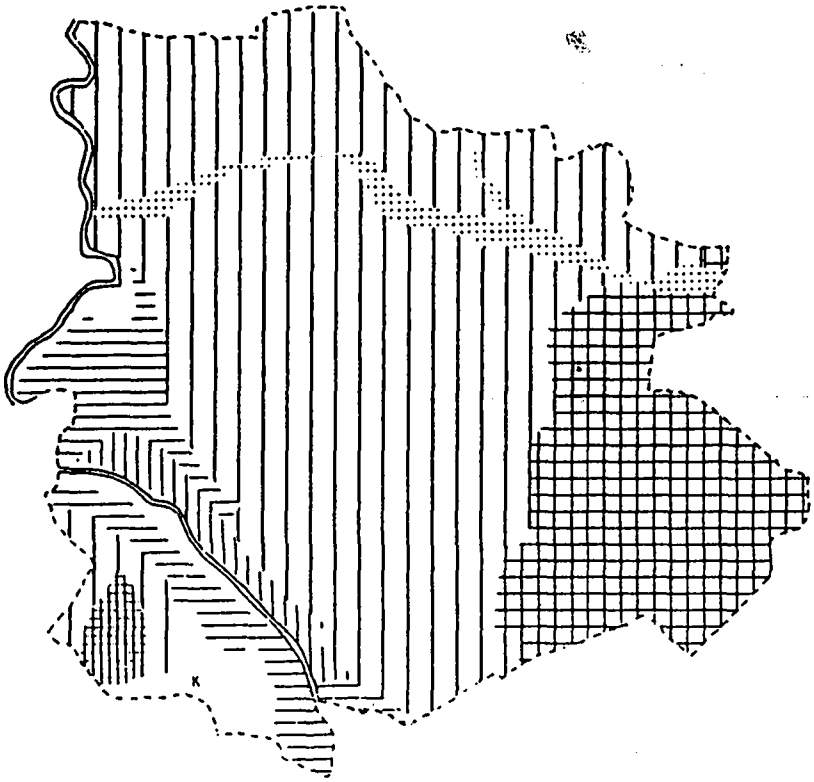

stuwwallencomplex met grove zanden

Oost-Nederlands Plateau met dekzand op keileem

Berkeldal met klei, zand en veen

oeverwallen met zavel en lichte klei

dekzandruggen met fijne en grove zanden

rivierduinen met fijne en grove zanden

K komgronden met zware klei

uiterwaarden en beemden met lichte klei

Afbeelding 3
Hoofdstructuur Oost-Gelderland
(geomorfologie en afwatering)

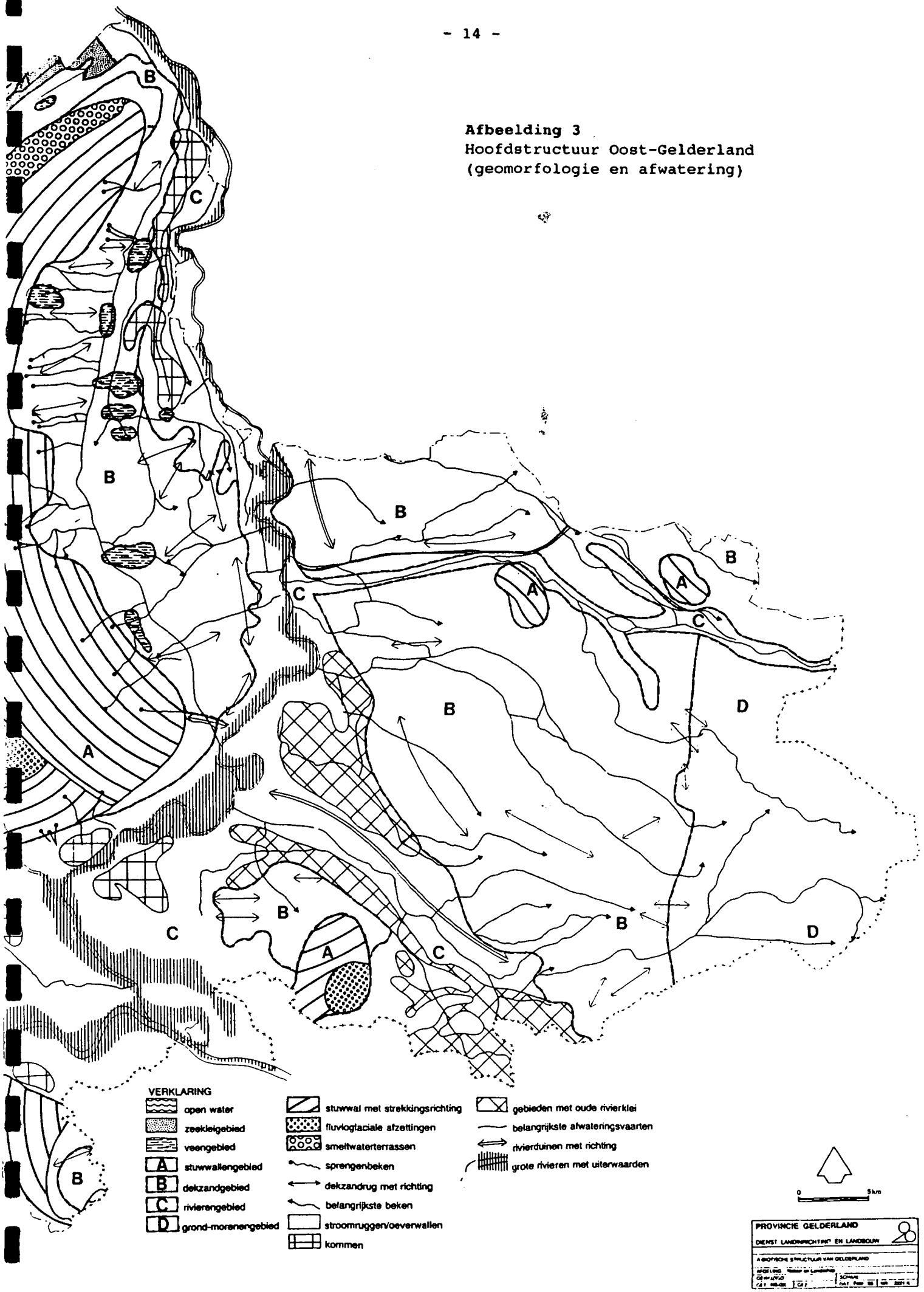

Afbeelding 4
Schematische doorsnede van het occupatiepatroon in Oost-Gelderland

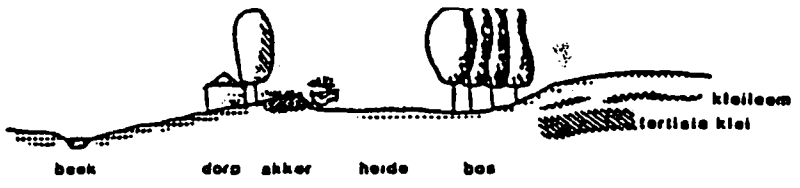

beekdal	dekzandrug	vlakte	plateau
beekeerd gooreerd- nat-vochtig matig intensief weilanden,broek- bossen	eerdgrond vochthoudend intensief akkers,wonen, wegen	veldpodsol droog extensief heidevelden woeste gronden bossen	podzolen nat extensief heide, veen, woeste grond

Bron: Consulentschap bos- en landschapsbouw Gelderland, 1989

Het grondgebruik in de periode 1850-1940 kan worden onderscheiden in agrarisch en industrieel grondgebruik.
Het **agrarisch grondgebruik** in Oost-Gelderland in genoemde periode heeft betrekking op de beemden, de oeverwallen, de rivierduinen, de komgrondgebieden, de gebieden met beekafzettingen, de stuwwallen, de dekzandgebieden en het met keileem en zand bedekte Oost-Nederlands Plateau. Op deze gronden waren het gemengd bedrijf, de veefokkerij en de houtteelt de belangrijkste middelen van bestaan, alsmede een aantal agrarische industrieën, die hieruit zijn voortgekomen.
Alvorens op genoemde agrarische bedrijfstakken nader wordt ingegaan, dient eerst een en ander te worden opgemerkt over de aanwezigheid van marken en gemene gronden, landgoederen en de rationalisatie/mechanisatie van de landbouw.

Marken en gemene gronden
De oudste marken in Oost-Gelderland dateren uit de 13e eeuw en werden aangetroffen direct ten oosten van de IJssel en langs de Oude IJssel. Zij ontstonden mede als gevolg van de toename van de bevolking in die tijd, waardoor de druk op de voor het agrarisch bedrijf zo noodzakelijke onontgonnen gronden, begon toe te nemen. De Laatmiddeleeuwse betekenis van marke had dan ook betrekking op de relatie van geërfden (grondeigenaren) tot de hun omringende en voor de uitvoering van het boerenbedrijf zo noodzakelijk geachte, ongecultiveerde grond. Geografisch gezien was een marke dan ook een territorium, waar een aantal geërfden woonden, aan wier erven delen verbonden waren in de eveneens binnen dat gebied gelegen gemeenschappelijk bezeten gronden. Na 1400 werd met marke tevens de genootschappen van de gerechtigden bedoeld, in feite de hele buurschap, die het gebruik en beheer van de ongecultiveerde gronden regelde.

Dit is blijven voortbestaan tot in de 19e eeuw. De opheffing van de marken had mede tot gevolg de oprichting op termijn van waterschappen ten behoeve van de regulering en het beheer van de waterhuishouding.

In de markegenootschappen hadden in de regel de belangen van (1 of meer) grootgrondbezitters de overhand. De grootgrondbezitters bedienden zich daarbij van het zgn. hofstelsel, dat wil zeggen het bezit van een grote boerderij of hof met landerijen waar pachtsommen geïnd werden. Dit hofstelsel was een middel om macht over de plattelandsbevolking uit te oefenen en is formeel op beperkte schaal in de gemeenten Winterswijk, Aalen en Dinxperlo tot in de 19e eeuw blijven voortbestaan.
Grootgrondbezitters waren de landheren (Bisschop van Utrecht, graaf/hertog van Gelre), de hoge geestelijkheid, kloosters en andere geestelijke instellingen. In de 15e eeuw bevonden zich hoven van graaf/hertog van Gelre bijna zonder uitzondering in het Graafschap Zutphen, hetgeen wees op de grote macht van de graaf aldaar met als centrum Zutphen/Warnsveld.

Een variant op het hofstelsel vormde het scholtengoederensysteem, dat tot in de 19e eeuw is blijven voortbestaan, o.a. in Winterswijk. Vanaf de Middeleeuwen ontwikkelden de hoven zich steeds meer tot administratieve centra, waar de scholte (vervanger van de grootgrondbezitter) het gezag uitoefende. In de loop van de 17e eeuw werd de band tussen horige en hofheer langzaam losser, hetgeen doorwerkte in het hele pachtstelsel. Mede als gevolg van gelijkblijvende lasten kwam de hofheer in veel gevallen in financiële nood te verkeren en kon de hofhorige goederen kopen van zijn heer. Het eigendomsrecht verschoof daarmee van de hofheer naar de hofhorige. De positie van de horige boeren was daarmee tegen het eind van de 18e eeuw sterk gestegen.

In feite was het oude hofstelsel al in de loop van de 18e eeuw ter ziele gegaan. De zgn. scholteboeren en de meeste horige boeren waren in de loop van de 19e eeuw grondeigenaar. De ongecultiveerde markegronden werden pas ontgonnen, nadat de kunstmest zijn intrede had gedaan. De meeste marke-organisaties werden omstreeks het midden van de 19e eeuw (tussen 1820 en 1860) ontbonden. De grond die verdeeld werd bij de ontbinding van de marken werd aangekocht door grootgrondbezitters, kleine boeren en (landloze) landarbeiders. Het gebruik van de nieuw verworven grond varieerde naar de bodemvruchtbaarheid, de beschikbaarheid van (kunst)mest en drainagetechnieken en het beleid van de grondeigenaar. De woeste grond was meestal van marginale kwaliteit, hetzij te droog, hetzij te vochtig. Het waren met name de kapitaalkrachtige grondbezitters die in staat waren om de marginale grond intensief te exploiteren, en hierop bossen lieten aanleggen. Veelal ware zij al in het bezit van de beste gronden.
De voormalige markegenoten zagen zich - na de ontbinding van de marke - genoodzaakt mest en strooisel van elders te betrekken. Degenen die daar niet in slaagden verkochten hun grond of schakelden over op de minder arbeidsintensieve veeteelt.
De groep kleine ambachtslieden die van de produkten van de woeste gronden afhankelijk waren, zoals ekers, mandenvlechters en bijentelers (veelal tevens de agrarische bevolkingsgroep) werden genoodzaakt over te schakelen op andere produktiemethoden of inkomstenbronnen.

Voor zover de woeste gronden ontgonnen werden door een groep nieuwkomers, betrof het veelal de zeer marginale landbouwgronden. Vanwege hun gebrek aan kapitaal bleef de gewenste intensivering van de produktie uit. Het resultaat van deze ontwikkeling is geweest dat na het proces van uitbreiding van het landbouwareaal een proces volgede van beperkte intensivering op veelal marginale landbouwgronden, totdat het landbouwbedrijf de algemene welvaartsgroei en bevolkingsgroei niet kon bijbenen.
Uiteindelijk heeft dit geleid tot verborgen werkloosheid en uitstoot uit de rurale sector, veelal ten gunste van de opkomende nijverheid en industrialisatie in steden en dorpen, die konden profiteren van het ruime rurale arbeidsoverschot (lage loonkosten). Behalve migratie naar steden en dorpen, emigreerden velen uit Winterswijk, Aalten en Dinxperlo naar de U.S.A.
Na de afkondiging van de Markewet in 1886 werd het ontginnen van woeste gronden op grote schaal ter hand genomen. De Heidemaatschappij, opgericht in 1888 heeft hierin een belangrijke rol gespeeld.

Landgoederen

Vaak werden de beste stukken grond van de opgesplitste marken door de grootste landgoedeigenaren aangekocht. Woeste gronden (heide) werden direct in cultuur gebracht, of eerst bebost en daarna verpacht aan boeren. De invloed van grootgrondbezit bleef tot in de 20e eeuw voortbestaan, met name rond Vorden, 's-Heerenberg en Winterswijk.

Rationalisatie, mechanisatie

De periode 1880-1900 kan worden aangemerkt als de tijd van de agrarische crisis en de rationalisatie/mechanisatie van de landbouw. Grote hoeveelheden goedkoop graan uit de V.S. maakten het duurdere Nederlandse graan moeilijk verkoopbaar. Nieuwe gewassen werden geïntroduceerd, waaronder de suikerbiet. Intensieve veehouderij (varkens) was sterk in opkomst. Mede onder invloed van toepassingen van nieuwe vindingen op het gebied van de fabrieksmatige zuivelbereiding en de 'coöperatieve gedachte' die na 1880 veld won, legden veel boeren zich toe op de veeteelt (zuivel). De verbeterde kennis met betrekking tot conserveringstechnieken vormde een stimulans voor de opkomst van de voedingsmiddelenindustrie.
De introductie van nieuwe landbouwmethoden en -werktuigen (Arendploeg, nieuwe dors- en maaimachines), gekoppeld aan verbeterde inzichten op het gebied van ontginnings- en drainagetechnieken, het gebruik van kunstmest en de financiering van coöperatieve instellingen, brachten niet alleen een vergroting tot stand van het weide- en akkerbouwareaal, maar ook een verbetering van de opbrengsten. Woeste gronden werden in cultuur gebracht, in de 20e eeuw te natte gebieden drooggemaakt en de afwatering verbeterd.

Gemengd bedrijf

Gemengd bedrijf kwam op voor op de zand-, klei- en keileemgebieden. Als gevolg van de grillige hoogtegesteldheid en de overwegend gebrekkige (ondergrondse) afwatering vond akkerbouw plaats op de terreingedeelten alwaar sprake was van een gunstige grondwaterstand. Dit waren doorgaans de al dan niet met potstalmest opgehoogde ruggen langs (voormalige) waterlopen. Grotere escomplexen strekten zich uit rond Montferland, Hengelo-Zelhem, Lochem, Geesteren, Gelselaar en Aalten-Groenlo. Elders was vooral sprake van kampenlandschap. Men heeft vooral rogge, aardappelen en in toenemende mate haver geteeld.

De akkerbouw kwam in de loop van de 19e eeuw steeds verder in dienst van de veeteelt te staan (suikerbieten).
Het belang van de schapenfokkerij ten behoeve van de mestproductie nam af met de introductie van de kunstmest.
De verbouw van granen heeft bijgedragen tot het ontstaan van belangrijke bierbrouwerijen, met name bij Aalten en Groenlo.
Een deel van de veeteelt richtte zich na 1850 op de vetweiderij, met de introductie van nieuwe rundveerassen en de opkomst van de intensieve veehouderij (varkens). Dit vond voornamelijk plaats langs de IJssel, Oude IJssel, Berkel, Groenlose Slinge en Boven-Slinge. Het belang van het schaap voor de vleesproductie was daarmee afgenomen en nam nog sterker af toen de heidevelden vanaf het einde van de 19e eeuw in ontginning werden genomen.
De vleesverwerkende industrie is op bescheiden schaal van de grond gekomen langs de Oude IJssel, de Groenlose Slinge, de Veengoot en de Baakse Beek. Het andere deel van de veeteelt richtte zich op de productie van zuivel (langs de rivier- en beekdalen). Het zijn deze laatste gebieden waar boterfabrieken, kaasmakerijen en later zuivelfabrieken tot ontwikkeling zijn gekomen. De oprichting van de "Coöperatieve Stoomzuivelfabriek Hengelo (C.S.H.) in 1901, die was voortgekomen uit een plaatselijke kunstboterfabriek, en de ontwikkeling van dit bedrijf sindsdien, vormt in zekere zin een representatieve afspiegeling van de zuivelindustrie in tal van plaatsen in Oost-Gelderland.

Tabaksteelt

De tabaksteelt was uiterst arbeidsintensief en een typische gewasteelt voor het kleinbedrijf. Nadat delen van de Liemers in 1816 bij Nederland waren gevoegd, kreeg de tabaksteelt in deze voormalige Duitse gebieden te maken met het Pruisisch toltarief op de markt in Emmerich. Hierna nam de tabaksteelt af. Wel bleef een aantal sigarenfabriekjes en tabakskerverijen voortbestaan. Zutphen, Borculo en Warnsveld waren bescheiden centra. De Borculose tabaksindustrie beleefde haar hoogtepunt in de periode 1900-1930.

Houtteelt

In het kader van de industriële houtvoorziening werd de vraag naar hout na 1850 steeds groter en werden op landgoederen bossen aangelegd ten behoeve van de mijnbouw en electrificatie, resp. de vraag naar houten palen voor de bovengrondse electrificatie.
Lucratief was eveneens het gebruik van eikeschors als looistof ten behoeve van de leerlooierijen, voor veel boeren een belangrijke bijverdienste. Een groot deel van de industriële houtvoorziening in Oost-Gelderland kwam voor rekening van de metaalindustrie. Houtskool uit de omgeving van Keppel, Vorden, Ruurlo, Aalten en Winterswijk werd verkocht aan de ijzergieterijen langs de Oude IJssel. Na de overgang op cokes als brandstof (omstreeks 1885) nam het belang van houtskool sterk af. De houtverwerkende industrie (klompen, meubels, borstels) komt met name voor op het dekzandgebied (o.a. Vorden, Winterswijk) en langs de Oude IJssel (Lichtenvoorde, Dinxperlo).

Het **industrieel grondgebruik** in Oost-Gelderland heeft hoofdzakelijk betrekking op de ijzerverwerkende industrie, de textielnijverheid, de baksteenfabricage, de lederwarenindustrie en de voedingsmiddelenindustrie.

IJzergieterij-industrie

De opkomst van de ijzergieterij-industrie langs de Oude IJssel hield verband met de aanwezigheid van helder en ruim aanwezig stromend water en ijzeroer in het stroomgebied van de Oude IJssel. Al voor 1800 waren enkele grote ijzerhutten opgericht, met name in Laag-Keppel, Ulft en Gaanderen/Terborg. Het ijzeroer werd in de omgeving gedolven door boeren. Het benodigde houtskool en kalksteen werd elders uit Oost-Gelderland betrokken. Naarmate de ijzerbanken uitgeput raakten werden banken elders in de regio (o.a. Vorden) aangesproken. Een tweede vestigingsgolf van metaalverwerkende bedrijven, alsmede aanverwante bedrijven (emailleerinrichtingen), voltrok zich in de tweede helft van de 19e eeuw. IJzer werd sindsdien steeds meer als bouw- en constructiemateriaal gebruikt. Als gevolg van de sterk toegenomen vraag vanuit de bouwnijverheid, spoorwegen en industrie bloeide de metaalnijverheid sterk op. De reeds aanwezige productie, kennis, mankracht en de verbeterende infrastructuur vormden opnieuw belangrijke vestigingsvoorwaarden. Ondanks het uitputten van de ijzerbanken omstreeks 1890 wist de metaalnijverheid langs de Oude IJssel zich via veelal halffabrikaten een positie te verwerven op de internationale markt. Vanaf die tijd werd ijzererts ingevoerd. De bevolkingsgroei en de algemene toename van de welvaart hebben de vraag naar ijzerproducten sterk doen groeien. Rond 1930 volgden orders van het Ministerie van Oorlog.

Textielnijverheid

Reeds in de 18e eeuw vormden Twente, Westfalen en de Oostelijke Achterhoek een belangrijke linnenproducerende regio. Voor de linnenweverij was vlas het basismateriaal. Dit arbeidsintensieve gewas werd geteeld op kleine, doch vruchtbare percelen rond Eibergen, Borculo, Lichtenvoorde, Neede en Zelhem. Velen vonden in de huisweverij een belangrijke bron van neveninkomsten.

In de loop van de 18e eeuw werd het linnen verdrongen door katoen (katoen werd geïmporteerd); linnen werd geproduceerd voor locale behoeften. Winterswijk en Neede, en in mindere mate Zutphen vormden omstreeks 1800 de textielcentra. Gedurende de eerste helft van de 19e eeuw vestigde een aantal Duitse bedrijven zich in Oost-Gelderland, met de bedoeling de grenstarieven te omzeilen. Zij brachten kennis en kapitaal mee. Belangrijk voor de ontwikkeling van de textielnijverheid in Oost-Gelderland was het beleid van de in 1824 opgerichte Nederlandsche Handel Maatschappij (N.H.M.). Deze streefde ernaar om de aan Engeland verloren gegane overzeese markt voor katoenproducten te heroveren. Twente en Oost-Gelderland werden uitverkoren als textielproducent. Er heerste een goede arbeidsdiscipline en er werden lage lonen uitbetaald en er waren vanouds huisweverijen. De keuze werd mede beïnvloed door de houding van België (en textielregio West-Vlaanderen): Noord-Brabant viel in de keuze weg omdat het te dicht bij West-Vlaanderen lag. De N.H.M. stimuleerde via bestellingen de produktie van calicots (ongebleekte, witkatoenen stoffen). De produktie van damast, bombazijn en diemet bleef onverkort gehandhaafd. Wol was veel minder belangrijk dan katoen omdat er in de Achterhoek betrekkelijk weinig wol geproduceerd werd. Na 1854 gaf de N.H.M. geen bestellingen meer op, waarmee de steun van de N.H.M. aan de katoennijverheid kwam te vervallen. Door gebrek aan mechanisatie en specialisatie van Nederlandse kant verhevigde de buitenlandse concurrentie zich.

Vele kleine ambachtsbedrijven en huisweverijen werden gesloten of overgenomen door kapitaalkrachtige bedrijven. In sommige bedrijven vond een modernisering van de produktiemethoden plaats. Het laatste kwart van de 19e eeuw kenmerkte zich door een grotere differentiatie aan aanbodzijde en een scheiding van de produktiefasen door nevenbedrijven. Na 1875 verdwenen de kleinere huisweverijen (als 'winter-'activiteiten). Na 1850 was de stoommachine in het produktieproces geïntroduceerd, met als gevolg concentratie en specialisatie van bedrijven. Daarmee was de textielnijverheid de industriële fase binnengetreden. Groenlo, Neede, Winterswijk, Aalten en Eibergen waren belangrijke centra. Eibergen en Neede behoorden tot de zgn. jonge textielcentra in de Achterhoek. De daling van de katoenprijzen in 1884 had tot gevolg dat wol en linnen opnieuw in belangrijkheid afnamen, ten gunste van tricot. De ontwikkeling van de textielnijverheid in Oost-Gelderland lijkt minder snel geweest dan in Twente vanwege de latere ontwikkelingen van de infrastructuur in het algemeen en de spoorwegen in het bijzonder. Tussen 1900 en 1940 vond verdere mechanisering en specialisatie plaats. De Eerste Wereldoorlog (geen import en export), de opkomst van de kunstzijde (AKU Arnhem en Ede), toegenomen buitenlandse concurrentie en de economische crisis van de jaren 1930 veroorzaakten de neergang van deze industrie in Oost-Gelderland.

De baksteenfabricage ontwikkelde zich langs de IJssel, de Oude IJssel en in mindere mate langs de beekdalen. Grondstoffen waren leem (omgeving Winterswijk), keileem (in soms enkele meters dikke lagen door de hele Achterhoek) en rivierklei (IJssel, Oude IJssel). Op de zandgronden hadden de ovens meestal een tijdelijk karakter, in tegenstelling tot de ovens langs de rivieren.
Omstreeks 1920 had de baksteenindustrie zich ontwikkeld tot de belangrijkste bedrijfstak in Gelderland.

Lederwaren-industrie

De lederwaren-industrie is in Oost-Gelderland sterker vertegenwoordigd dan in de andere Gelderse inventarisatiegebieden. Elke gemeente in Oost-Gelderland beschikte wel over een eigen leerlooierij. Deze bedrijfjes verwerkten zowel inlandse huiden (afkomstig van veehouders uit de omgeving) als Westindische huiden. Lochem en Zutphen waren bescheiden centra van de leerlooierij-industrie. Na 1860 vond concentratie en specialisatie van bedrijven plaats. Uit de omgeving van Lochem werd een goede kwaliteit eek (looistof) betrokken. Centra van de leer- en schoenenindustrie waren: Lochem, Lichtenvoorde, Borculo, Eibergen en Groenlo.

Voedingsmiddelenindustrie

Een nieuwe tak van nijverheid die in Oost-Gelderland tot ontwikkeling kwam, was gericht op het conserveren van voedingsmiddelen, in het bijzonder groenten, fruit en vleeswaren. Het betrof aanvankelijk kleine bedrijven. Op het gebied van de vleesverwerkende industrie waren Doetinchem en Zutphen de belangrijkste centra, maar ook Hengelo, Lichtenvoorde en Vorden kunnen in dit verband worden genoemd.
Op het gebied van de vruchtenconserven was Neede van belang. In Doetinchem was een fabriek voor groenteconserven gevestigd.

Afwatering

De problematiek van de afwatering kan worden onderscheiden in die van de keileemhoudende gebieden met gleyverschijnelen op het Oost-Nederlands Plateau, de dekzandgronden en de rivierkleigebieden. Bepalend voor al deze gebieden is de aanwezigheid van de IJssel, Oude IJssel, de Boven-Slinge, Groenlose Slinge, Berkel, de Veengoot en de Baakse Beek. Vanwege het hoogteverschil van oost naar noordwest is de algemene stroomrichting in Oost-Gelderland west tot noordwest. Aan de westrand van het plateau bedraagt het hoogteverschil enkele meters ten opzichte van het meest oostelijk gelegen gebied (zie afbeelding 5). In 1936 is het Twenthekanaal geopend ten behoeve van de scheepvaart. Voor de afwatering heeft het kanaal minder betekenis.

Op het Oost-Nederlands Plateau vormen de Boven/Aaltense Slinge (voorheen Slingerbeek) en de Groenlose Slinge de belangrijkste waterwegen voor de afwatering. Na de afdamming van de Groenlose Slinge bij Winterswijk (13e-14e eeuw) is de Boven-Slinge meer water gaan afvoeren, in de richting van de Oude IJssel. Vanwege de beperkte waterdoorlaatbaarheid van keileem heeft de afwatering een wijdvertakt patroon. Op plaatsen met een geringe afstroming zijn beken en hoogvenen ontstaan. Het betreft hier verschillende gebieden, te weten de strook ten oosten van Groenlo langs de grens, het gebied tussen Lichtenvoorde en Varsseveld, het gebied tussen Bredevoort en Groenlo en het gebied ten noorden van Lochem.

Vanwege het grillige reliëf op het Oost-Nederlands Plateau zijn de kavels overwegend onregelmatig van patroon. Essen (enken) en kampen (eenmansessen) zijn veelal in onregelmatige blokken verkaveld. Zij bevinden zich in de regel op de hogere en droge gebieden met een meer gelijkmatige grondwaterstand. De drogere heidevelden en bosgebieden kennen eveneens een onregelmatige blokverkaveling. De broekgebieden en natte heidevelden die vanaf het einde van de 19e eeuw in ontginning zijn genomen kennen een meer systematisch, overwegend strookvormig verkavelingspatroon.

Het dekzandgebied kent een eveneens zeer grillig reliëf. In het oosten vervult het dekzandgebied een reservoirfunctie voor het water dat van het Oost-Nederlands Plateau afkomstig is. De Groenlose Slinge en de Boven-Slinge werden als gevolg van het ontstaan van dekzandruggen ten oosten van het IJsseldal naar de dalen langszij verdrongen en zochten in een verwilderd patroon hun weg naar het noordwesten.

In het centraal gelegen dekzandgebied ontstond een aaneengesloten veengebied. Een restante ervan betreft het gebied tussen Zelhem en Ruurlo, de strook Rekken-Gelselaar, het gebied tussen Lochem en Vorden, en de strook Beek/Zeddam tot Megchelen.

De Baakse Beek was tot in de 19e eeuw de belangrijkste waterweg voor de afwatering van dit drassige middengebied. Vanaf 1835 werden pogingen ondernomen om de afwatering in dit gebied te bevorderen, in verband met ontginningen. Hierin heeft de Veengoot een hoofdrol gespeeld. Pas in het midden van de 20e eeuw heeft het Waterschap Baakse Beek door middel van ingrijpende ruilverkavelings- en kanalisatiewerkzaamheden een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan een doeltreffende oplossing van de afwateringsproblematiek in het Oost-Gelderse dekzandgebied. De jonge heide- en broekontginningen wateren vooral af op de Veengoot, de Baakse Beek en de Vordense Beek.

Op de hoger gelegen terreingedeelten zijn onregelmatige, blokvormige kavels aangelegd, in samenhang met de grillige hoogte- en bodemgesteldheid. Ook hier komen plaatselijk gleyverschijnselen voor. Essen (enken) en kampen (eenmansessen) zijn veelal in onregelmatige blokken verkaveld. Zij bevinden zich in de regel op de hogere en droge gebieden met een meer gelijkmatige grondwaterstand. De drogere heidevelden en bosgebieden kennen eveneens een onregelmatige blokverkaveling. De jonge heidevelden en broekgebieden zijn in de regel strookvormig verkaveld.
In de rivierkleigebieden langs de IJssel hebben, vanaf de 8e eeuw, stelselmatig vanaf de 13e/14e eeuw, ontginningswerkzaamheden plaatsgevonden van de broek-, kom- en veengronden en zijn eerst kaden, weteringen, leigraven, daarna dijken aangelegd. De percelen in de lagere delen (broeklanden, komgronden) vertonen een overwegend strookvormig verkavelingspatroon. Op de oeverwallen een overwegend blokvormig verkavelingspatroon.
De IJssel vervult de belangrijkste rol in de afwatering van Oost-Gelderland. De Oude IJssel, Baakse Beek en Berkel monden hierin uit. Vanwege de afvoerfunctie van het Rijnwater, alsmede vanwege de betrekkelijk ondiepe IJsselbedding, is de IJssel een rivier met hoge waterstanden. Dit heeft voortdurend stagnatie tot gevolg gehad voor de afwatering van Oost-Gelderland. Omstreeks 1300 is tussen Zutphen en Warnsveld een dijk aangelegd, met als doel het overstroomde IJsselwater te keren. Nadat na 1809 de Baakse Overlaat was aangelegd, overstroomde een groot deel van het gebied tussen Zutphen en Olburgen regelmatig. De Baakse Overlaat is omstreeks 1955 gedicht. Na de IJssel is de Oude IJssel het meest belangrijk voor de afwatering. Na de oprichting van 'Het Waterschap van de Oude IJssel' (1880) zijn kanalisatiewerkzaamheden uitgevoerd, waardoor de afwatering en de bevaarbaarheid aanzienlijk zijn verbeterd.

Afbeelding 5
Hoogtekaart Oost-Gelderland

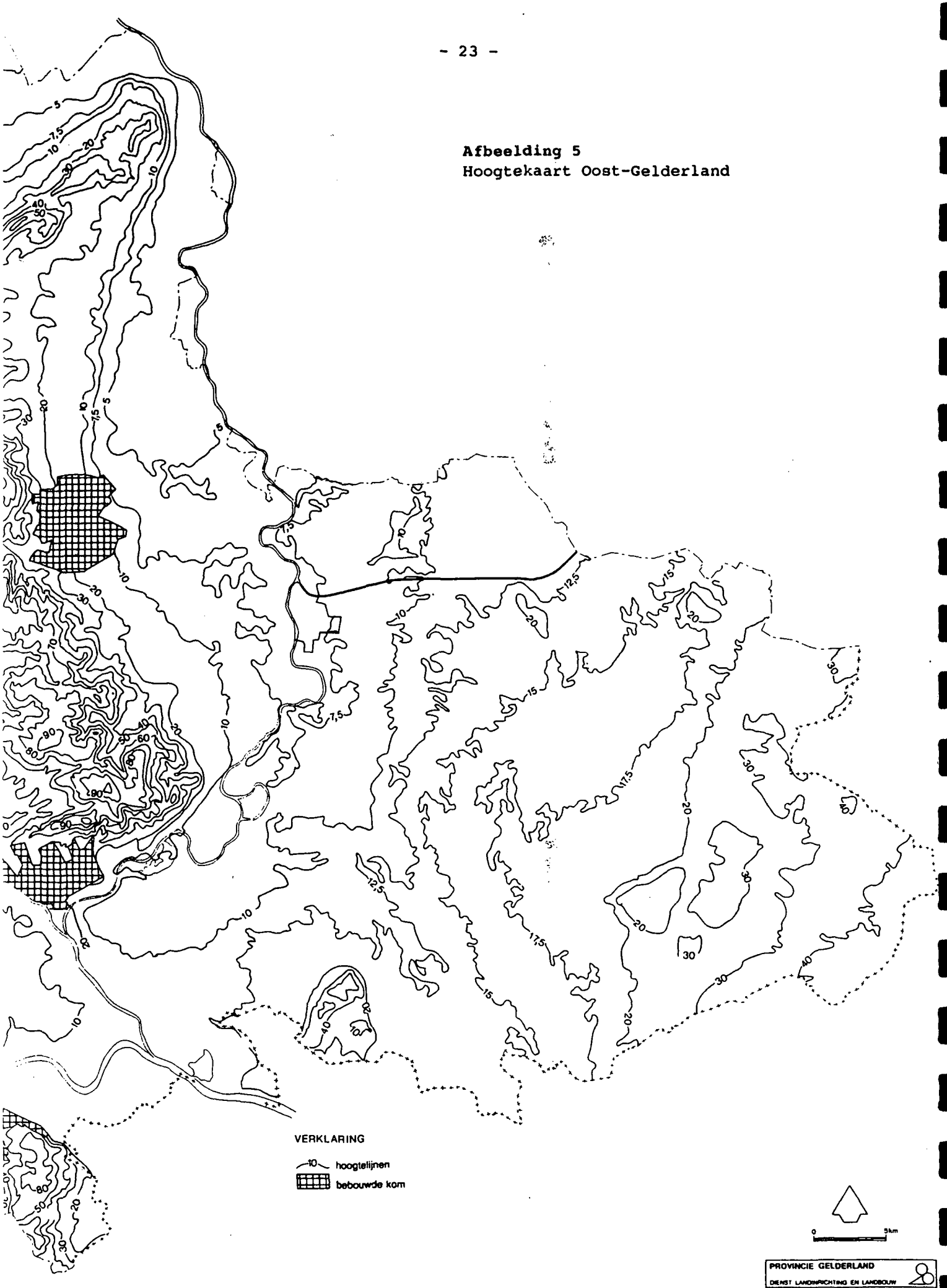

Afbeelding 6
Belangrijkste afwateringskanalen Oost-Gelderland

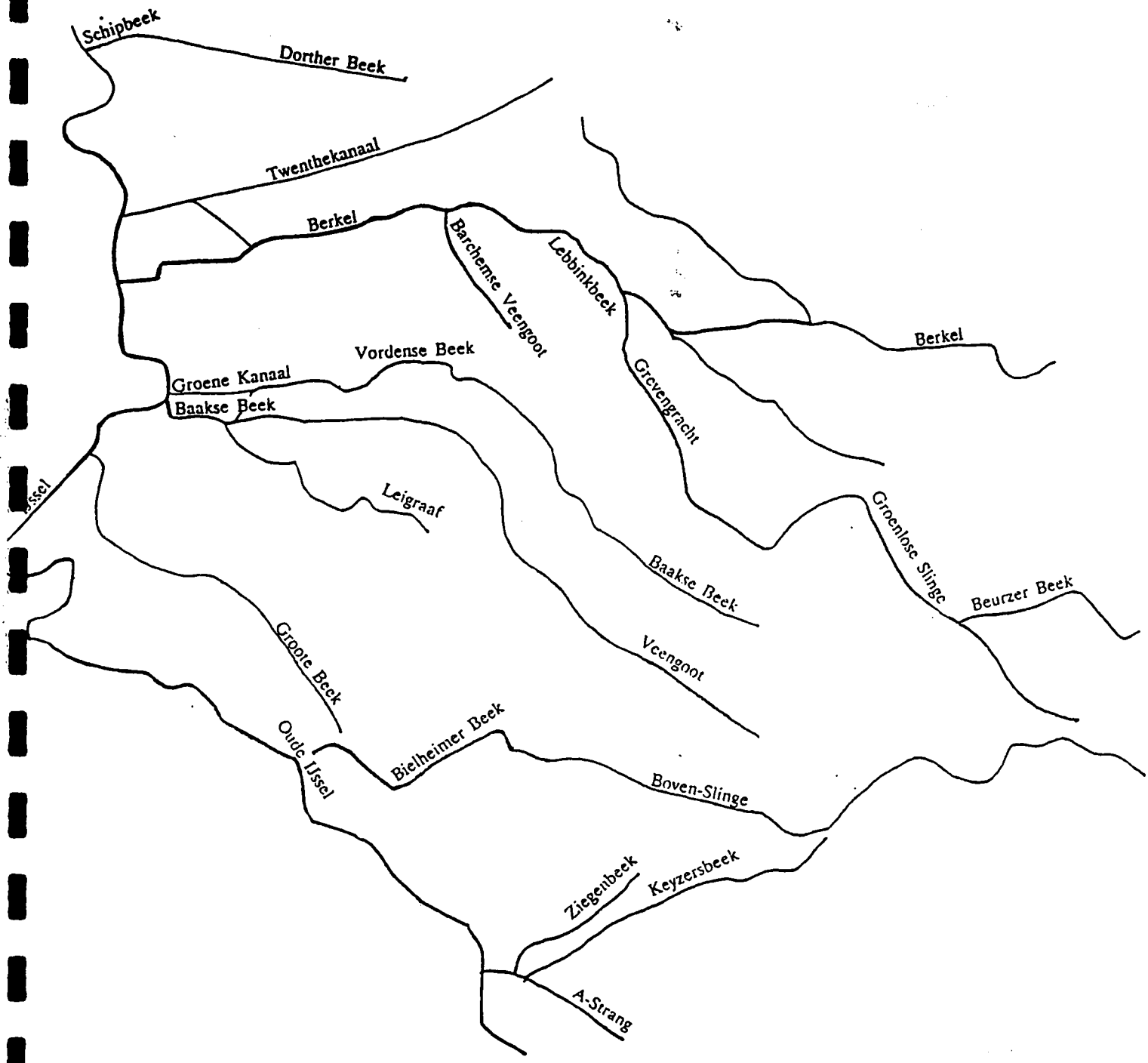

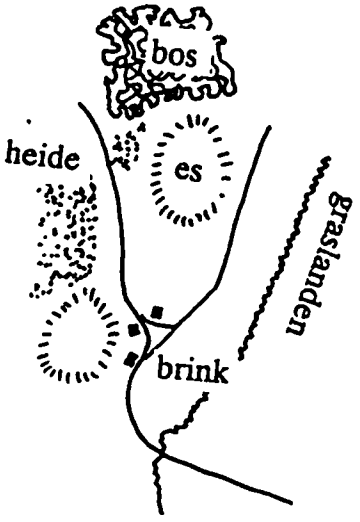

Afbeelding 7
Agrarisch systeem Oost-Gelderland

systeem esnederzetting (algemeen)

Varianten:

kransen; boerderijen aan de rand van de es

brink of gerekte nederzetting; geconcentreerde boerderijen

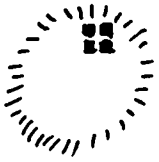

op de es nederzetting; geconcentreerde boerderijen

scholteboerderij met bosaanleg

eenmansessen

Nederzettingen en andere bewoningsconcentraties

Nederzettingen en andere bewoningsconcentraties bevinden zich in de regel op de hogere gronden. Onderscheid kan worden gemaakt in enerzijds de rivierkleigebieden, de gebieden met rivierduinen, en anderzijds de gebieden met stuwwallen, het keileemplateau (met dekzand), de hoger en lager gelegen dekzandruggen en het Berkeldal. De aanwezigheid van landgoederen heeft in de meeste gevallen geleid tot een landschapsstructuur bestaande uit een kampen- en landgoederenlandschap, waarbij clustering van nederzettingen achterwege is gebleven.

De basisstructuur van de nederzettingen, zowel op de zandgronden c.a. als in de rivierkleigebieden c.a. is in essentie overwegend esvormig. Afbeelding 7 toont het systeem van de esnederzetting. De karakteristiek bestaat eruit dat de brink zich temidden of naast de nederzetting bevindt, met wegen naar de graslanden nabij een waterloop, resp. naar het bouwlandcomplex dat begrensd wordt door bos en heide.

Op dit model bestaan vele varianten.

De es is ontstaan uit samenvoeging van vele, individuele kavels. Daarbij kon zich een nederzetting gaan vormen rondom de es (kransesnederzetting, bijv. Woold) of aan een kant van de es (flankesnederzetting, bijv. Geesteren) met al dan niet een langgerekte structuur en/of een brink. Ook komt het voor dat op de es wordt gebouwd. Het betreft hier veelal latere ontwikkelingen. In de omgeving van Winterswijk komen ook nederzettingsvormen voor van scholteboerderijen, op of aan de rand van de es. Eenmansessen (kampen, indien omheind) zijn typerend voor individuele ontginningen.

Karakteristiek voor Oost-Gelderland is echter de verspreide bebouwing met kampen (eenmansessen) buiten de kernen, grote escomplexen, natte ontginningen met een regelmatige, rechte verkavelingsstructuur en onbebouwd gebleven gebieden. De aanwezigheid van verspreide bebouwing houdt verband met de grillige fysische bodemgesteldheid, waarin de grondwaterstand voortdurend wisselt en het afwateringsstelsel een rol van betekenis heeft gespeeld in de ontwikkeling van het occupatiepatroon. Uit geomorfologisch oogpunt is sprake van een zekere zuid-noord-oriëntatie van IJsseldal, dekzandruggen afgewisseld met voormalige broekgebieden, en het keileemplateau in het oosten. Met name de broekgebieden in het centrale dekzandgebied en de hoogvenen op het keileemplateau hebben occupatie sterk bemoeilijkt en daarmee de geïsoleerde ligging van het gebied versterkt. De oriëntatie van waterwegen (met uitzondering van de IJssel) en land-/handelswegen is overwegend oost-west gericht. Opvallend is de groei van nederzettingen gelegen op vlakke dekzandruggen met essencomplexen op het snijpunt van land- en waterwegen (versterkt door de aanwezigheid van spoorwegen).

De rivierkleigebieden en de gebieden met rivierduinen

Het rivierkleigebied in Oost-Gelderland wordt gevormd door het IJsseldal en het dal van de Oude IJssel en het gebied met rivierduinen langs de Ijssel, resp. de Oude IJssel.

Het IJsseldal strekt zich in Oost-Gelderland uit tussen Drempt en Epse. Met name stroomopwaarts heeft het meanderen van de rivier bijgedragen tot de vorming van een breed dal. Gaandeweg zijn laaggelegen en betrekkelijk vlakke oeverwallen gevormd achter de beemden. Omdat de dijkring niet was gesloten kon het dal via de brede, doch ondiepe geulen gemakkelijk overstromen.

De nederzettingen in het IJsseldal zijn vrijwel alle gelokaliseerd op de overgangen naar de dekzandgebieden en op rivierduinen. Met name tussen Olburgen en Zutphen is de vorm van de rivierduin van grote invloed geweest op de nederzettingsstructuur. Veelal is de agrarische bebouwing op de rivierduin gelokaliseerd op de overgang naar het rivierdal, waardoor een kransvormige of lineaire nederzettingsstructuur - al naar gelang de breedte van het duin - is ontstaan. Zutphen is eveneens op een rivierduin ontstaan, dat als een eiland uit het IJsseldal oprees nabij het snijpunt van IJssel en Berkel.
Het dal van de Oude IJssel is tussen 's-Heerenberg en Dinxperlo breed en betrekkelijk vlak. Het geringe debiet heeft bijgedragen tot de vorming van zware kleigronden in een komgrondengebied met lage rivierduinen. De nederzettingen zijn gelokaliseerd op de rivierduinen, veelal op de overgang van het rivierdal naar het dekzandgebied, waar een beek uitmondt in de Oude IJssel. De rivierduingordel langs de Oude IJssel bestaat uit een aantal bredere en smallere zones.
In het noordelijk gedeelte van het komgrondengebied liggen bredere rivierduinen. Hiertoe kan worden gerekend de rivierduingordel Drempt-Gaanderen. In Terborg, Silvolde, Gendringen en Ulft is de rivierduin smaller. De breedte van de rivierduin is van invloed op de grootte en omvang van de es. In genoemde plaatsen is de vorm van de rivierduin herkenbaar in de nederzettingsstructuur.
Verspreide bebouwing wordt aangetroffen langs de IJssel en het zuidelijk deel van de Oude IJssel. Het betreft bebouwing op kunstmatige verhogingen die als zelfstandige woonterp zijn blijven voortbestaan, dan wel deel uitmaken van een nabij gelegen nederzetting (o.a. Olburgen).

<u>De zandgronden (stuwwallen, dekzandgronden)</u>
Het betreft de stuwwal van het Montferland, het Oost-Nederlands Plateau, het hoger en het lager gelegen dekzandgebied waarin ook het Berkeldal is gevormd.
De stuwwal van het Montferland, alsmede resten van de stuwwal bij Eibergen, Lochem en Neede vormen het stuwwallengebied in Oost-Gelderland. Stokkum, 's-Heerenberg, Zeddam, Loerbeek en Beek zijn ontstaan aan de voet van de stuwwal, die zo'n 80 meter uitsteekt boven het omliggende rivierdal, op de overgang van dekzandgronden in het noorden en westen, komgronden in het zuiden en het dal van de Oude IJssel in het oosten. Eibergen, Lochem en Neede zijn stuwwalnederzettingen nabij escomplexen, grenzend aan het Berkeldal.
De occupatie van het Oost-Nederlands Plateau wordt gekenmerkt door essen, kampen (eenmansessen) en kampachtige ontginningen (natte heidevelden, broekgebieden). Als gevolg van ontginningen vond overwegend verspreide agrarische bebouwing plaats op voormalige marken. Tevens vond erfdeling plaats op de scholtegoederen, waardoor een meer kleinschalig cultuurlandschap ontstond. Een aantal voormalige scholtenhoeven is uitgegroeid tot buurschappen. Aalten, Bredevoort, Lichtenvoorde, Groenlo en Eibergen zijn ontstaan aan de westrand van het plateau, waar waterlopen in het abrupt lager gelegen centrale dekzandgebied stromen. Winterswijk is gelegen aan de Wehmerbeek nabij escomplexen. Op strategisch gunstige locaties nabij uitgestrekte venen zijn Bredevoort en Groenlo tot versterkte nederzettingen uitgegroeid. Strategisch belangrijk waren tevens Lochem, Borculo en Lichtenvoorde.

Het oerstroomdal van de Berkel is enkele kilometers breed. Echter, het oprukken van het dekzandgebied heeft ertoe geleidt dat een betrekkelijk smal rivierdal resteert. Op zavelige ruggen zijn grotere en kleinere nederzettingen ontstaan, veelal esnederzettingen. Eibergen, Borculo en Lochem vormen de belangrijkste bewoningscentra langs de Berkel. Esnederzettingen zijn ontstaan op het dekzandgebied langs de Berkel. In het dekzandgebied ten westen van het Oost-Nederlands Plateau zijn esnederzettingen ontstaan, zowel op de dekzandruggen als in de lager gelegen gedeelten, grenzend aan een drassig terrein of waterloop. Grotere nederzettingen zijn in het lager gelegen dekzandgebied niet ontstaan. Kernen als Zieuwent en Ruurlo zijn gelegen op eilandvormige ruggen temidden van een overwegend laag gelegen, drassig en dunbevolkt gebied. Op de hoger gelegen dekzand-ruggen zijn esnederzettingen tot ontwikkeling gekomen met aan de randen verspreide kampen, waaronder Varsseveld, Wehl, Zelhem, Vorden en Hengelo.
Verder komen kampen (eenmansessen) en kampachtige ontginningen (natte heidevelden, broekgebieden) voor. Als gevolg van grootscheepse ontginningsactiviteiten, zoals in het Wolfersveen, zijn vanaf ca. 1830 lineaire nederzettingsstructuren langs wegen en waterlopen ontstaan.

Verklarende woordenlijst

Beemden: het door rivieren regelmatig overstroomde deel van het rivierdal dat niet is ingedijkt

Dekzand: fijn zand dat in het Weichselien door de wind is afgezet en als een deken over de oudere afzettingen ligt.

Komgronden: laagte achter een oeverwal of stroomrug, bestaande uit fijn bezinksel, veelal zware klei

Laagterras: het laagst gelegen terras, enige meters boven de huidige rivierdalbodem gelegen, gevormd in Weichselien en Holoceen door snelle insnijding.

Oeverwallen: natuurlijke rug langs een rivier of kreek, gevormd door afzetting van veelal zavelig materiaal

Rivierduin: natuurlijke rug in het rivierengebied, bestaande uit stuifzanden die door de wind vanuit het rivierdal landinwaarts zijn getransporteerd.

Stuwwal: door het landijs tot een heuvelrug omhoog gedrukte (zand)ondergrond

Gleygronden: gronden met een sterk wisselende grondwaterstand

Es: gezamenlijk bouwlandcomplex, waarop individuele rechten gelden, van een agrarische gemeenschap

Kamp: eenmanses, veelal individuele, doorgaans omheinde percelen aan de rand van de es of in het buitengebied

Brink: open ruimte, aanvankelijk midden in een dorp gelegen, naderhand ook wel aan de rand ervan.

Afbeelding 8

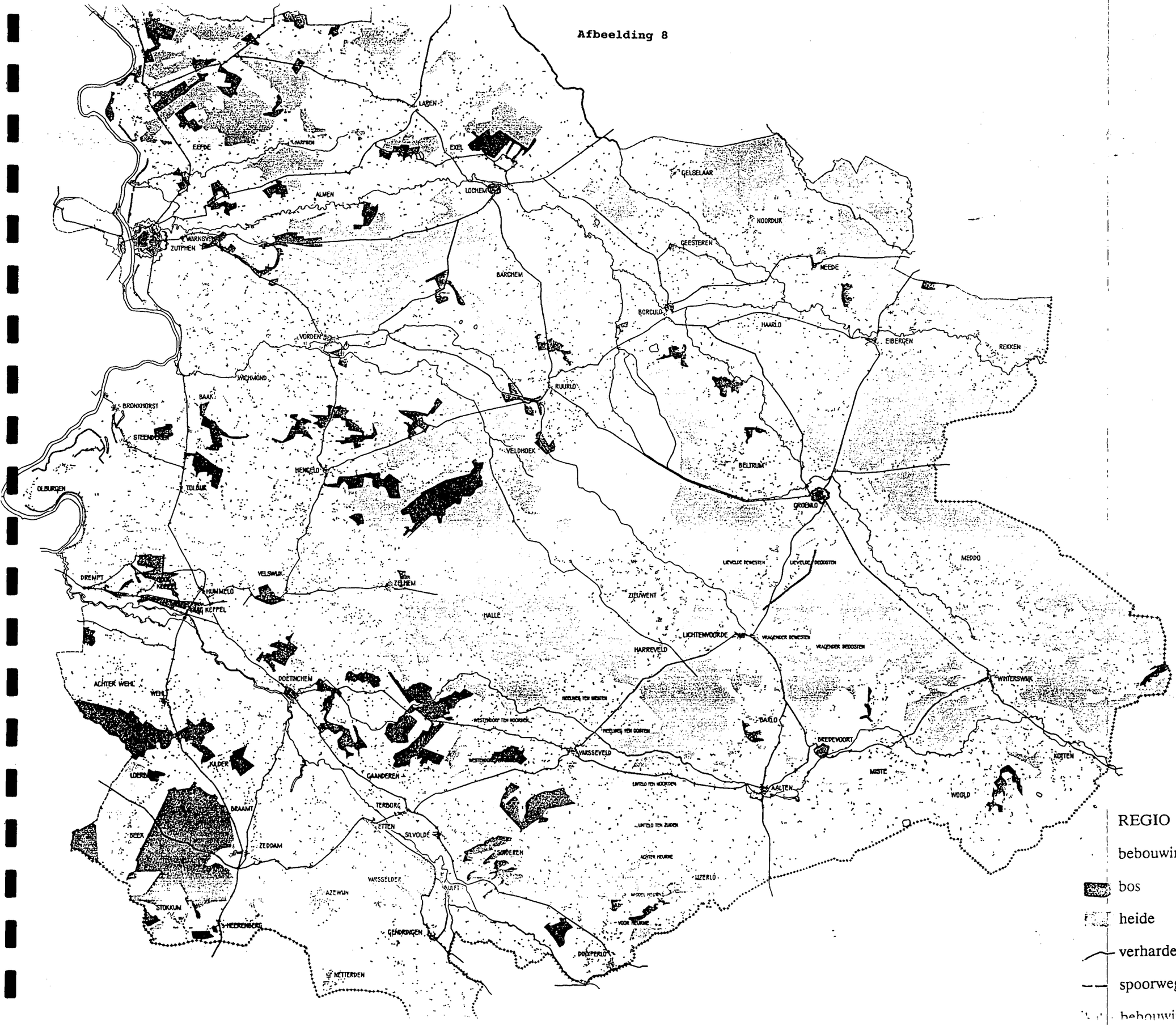

REGIO OOST-GELDERLAND

bebouwing en infrastructuur, situatie ca. 1850

bos

heide

verharde wegen

spoorwegen

bebouwing

0 5km

Afbeelding 9

REGIO OOST-GELDERLAND

bebouwing en infrastructuur, situatie ca. 1910

verharde wegen

spoorwegen

0 5km

Afbeelding 8

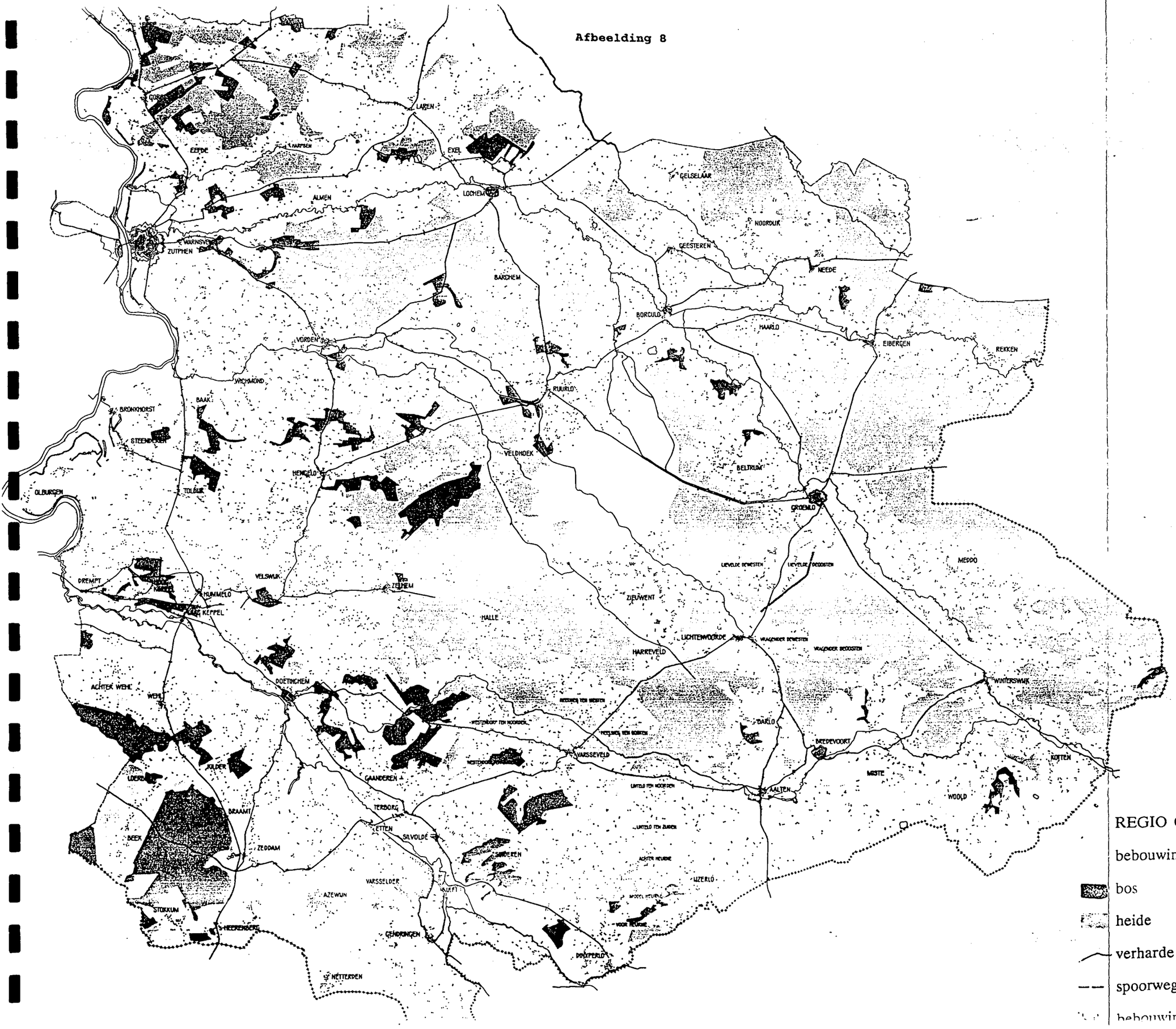

REGIO OOST-GELDERLAND

bebouwing en infrastructuur, situatie ca. 1850

bos

heide

verharde wegen

spoorwegen

bebouwing

0 5km

3. INFRASTRUCTUUR

Tot omstreeks 1880 speelden de rivieren IJssel, Oude IJssel, Berkel, Boven-Slinge en Groenlose Slinge de voornaamste rol in het onderhouden van verbindingen en contacten in het economisch verkeer. De stelselmatige aanleg van kaden en dijken heeft plaatsgevonden in de periode van de 8e tot in de 13e/14e eeuw. Na het consolideren van de nieuwe IJsselmond, omstreeks 1707, nam het meanderen van de IJssel af. Vanwege de ondiepe IJsselbedding is de IJssel een rivier met relatief hoge waterstanden. Dit heeft voortdurend stagnatie tot gevolg gehad voor de afwatering van Oost-Gelderland, die uiteindelijk op de IJssel plaatsvindt. Kanalisatiewerkzaamheden, de aanleg van sluizen, stuwen en gemalen bleken noodzakelijk langs de IJssel, Oude IJssel, Berkel, Groenlose Slinge en Boven-Slinge. Na 1900 zijn van rijkswege bekribbingswerkzaamheden langs de IJssel uitgevoerd. Het geringe aantal laad- en loskaden langs de IJssel getuigt van een beperkte economische activiteit langs deze rivier (met uitzondering van Zutphen). Dit in tegenstelling tot de Oude IJssel. Nadat in 1880 'Het Waterschap van de Oude IJssel' was opgericht, verbeterde de bevaarbaarheid van de Oude IJssel aanzienlijk. Het aantal laad- en loskaden nam aanmerkelijk toe, mede in relatie tot de toegenomen overslagbehoefte van de sterk groeiende (ijzergieterij-)industrie. In de aan- en afvoer van grondstoffen en produkten heeft de (stoom-)tram een belangrijke rol gespeeld. In het bijzonder de Geldersche Stoomtramweg Maatschappij (G.S.M.), na 1928 Geldersche Tramweg Maatschappij (G.T.M.), heeft een belangrijke rol gespeeld in het opzetten van overslagbedrijven in de loop van de jaren '20 van deze eeuw langs de Oude IJssel. Door de aanleg van het Apeldoorn-Dierens Kanaal (1860) werd via de Oude IJssel, waarvan de bevaarbaarheid eind 19e eeuw aanzienlijk was verbeterd, een betere scheepvaartverbinding tot stand gebracht met de havens in het westen van ons land en aan de Zuiderzee. De voet- en pontveren langs de IJssel die vaak teruggaan tot eeuwenoude verbindingen zijn voor een belangrijk deel verdwenen. De nog resterende veren zijn het veer Olburgen-Dieren en Bronkhorst-Brummen. Behalve schakels in eeuwenoude (handels)routes gaven zij uitdrukking aan de georiënteerdheid/betrokkenheid van bevolkingsgroepen aan weerszijden van de rivier op elkaar. Na 1850 nam het belang van de veren toe als gevolg van economische ontwikkelingen en de verbetering/uitbreiding van het landwegennet. Na 1930 nam het belang van de veren af in verband met de bouw en aanleg van verkeersbruggen. In 1956 is het roeiveer Gorssel-Wilp verdwenen. In 1989 is op dezelfde plaats een fiets-voetveer (zomerseizoen) ingesteld.
De grote rivieren bezaten vanouds strategische waarde. Bij Zutphen heeft tot omstreeks 1930 het 18e eeuwse Fort de Pol gestaan ten behoeve van de verdediging van de stad Zutphen. In de jaren '30 zijn 2 brugkazematten gebouwd langs de spoor-/verkeersbrug over de IJssel bij Zutphen, waarvan er nog 1 over is. Langs de IJssel bevinden zich kleine mitrailleurkazematten (o.a. stekelvarkens) die rond 1936 zijn gebouwd.

Na 1880 trad op het gebied van de infrastructuur ten opzichte van de voorafgaande periode een structurele wijziging op (zie afbeelding 8, 9 en 10). Niet de verbindingen over het water, maar de verbindingen over land werden bepalend voor het economische en andere verkeer.

De aanleg van het spoorwegnet, in het bijzonder de aanleg van secundaire en locaalspoorwegen in combinatie met de in de periode 1880-1910 aangelegd (stoom-)tramlijnen, hebben in belangrijke mate bijgedragen aan de economische ontwikkeling en de ontsluiting van dorp en streek in Oost-Gelderland. Voorzieningen op het gebied van de levering van gas, water, electriciteit vormden daarbij onmisbare elementen. De Geldersche Stoomtram Maatschappij (opgericht in 1881), thans de Gelderse Streekvervoer Maatschappij (G.S.M.) heeft op het gebied van bedoelde ontsluiting een belangrijke rol gespeeld. Ondanks de ontsluiting door land- en spoorwegen bleef een groot deel van Oost-Gelderland slecht toegankelijk. Dit blijkt onder meer uit de bewoningskaarten (afbeelding 8, 9 en 10), waarop de verspreide bebouwing het nederzettingspatroon, gerelateerd aan de fysische gesteldheid van het terrein overheerst. Daardoor bleef het achterland betrekkelijk geïsoleerd ten opzichte van de steden en dorpen, die door trein, tram en bus met elkaar in verbinding stonden.
Doetinchem, Lochem en Winterswijk werden nieuwe industriecentra die, vanwege de betere ontsluiting van het achterland, een deel van de verzorgende functies van Zutphen konden overnemen. Doetinchem ontwikkelde zich tot stad met een belangrijke marktfunctie, terwijl Winterswijk uitgroeide tot één van de belangrijkste textielcentra in de Oostelijke Achterhoek. Lochem ontwikkelde zich tot centrum van de leerindustrie.
De aanleg van het landelijk spoorwegnet bereikte in Oost-Gelderland zijn voltooiing in 1865 met de aanleg van het traject Arnhem-Zutphen-Hengelo (Ov.). Daaraan voorafgaand had de Rijnspoorweg in 1856 via Arnhem, Emmerich bereikt. Na 1865 volgde de aanleg van secundaire lijnen en kwamen de locaalspoorwegen op.
In 1878 werd de lijn Zutphen-Winterswijk opengesteld (in 1880 doorgetrokken naar Bocholt en Haltern). Laatstgenoemde lijn was van groot belang voor de aan- en afvoer van steenkool/cokes, textiel- en ijzerprodukten. In 1884 werd de lijn Winterswijk-Hengelo (Ov.) opengesteld, met afsplitsingen naar Enschede en Ruurlo/Neede. Een jaar later werd de lijn Winterswijk-Zevenaar opengesteld, met afsplitsingen naar Doetinchem/Ruurlo (vanuit ijzergieterij Vulcaansoord te Gaanderen/Terborg werd een kanaalverbinding naar deze lijn aangelegd). Omstreeks 1885 was Winterswijk al een belangrijk, internationaal spoorwegknooppunt in de Achterhoek. De locaalspoorwegen Dinxperlo-Varsseveld en Neede-Hellendoorn werden in 1904 respectievelijk 1910 opengesteld. Onrendabele lijnen werden vanaf 1930 voor personenvervoer gesloten. Het goederenvervoer in het noorden van Oost-Gelderland ondervond sterke concurrentie van de scheepvaart na aanleg van het Twenthekanaal in 1936.
Vanuit Zutphen, Doetinchem en Lichtenvoorde werden vanaf 1881 stoomtramlijnen in Oost-Gelderland aangelegd.
In 1881 werd de Geldersche Stoomtramweg Maatschappij (G.S.M.) opgericht. De eerste lijn liep van Doetinchem naar Dieren. In 1882 werd de lijn doorgetrokken naar Terborg, in 1887 volgde de lijn Dieren-Velp. In 1890 werd Gendringen in het net opgenomen en in 1903 Anholt. In 1926 kwam de aansluiting Velp-Arnhem tot stand. Daarmee was een voor Oost-Gelderland belangrijke verbinding tot stand gebracht.
De Geldersch-Westfaalsche Stoomtramweg Maatschappij (G.W.S.M.) opende in 1908 de lijn Lichtenvoorde-Groenlo-Lichtenvoorde-Terborg-Zeddam. In 1910 werd de lijn Lichtenvoorde-Aalten-Bocholt geopend.

In 1885 opende de Geldersch-Overijsselsche Stoomtram Maatschappij (G.O.S.M.) de lijn Deventer-Lochem-Borculo.
In 1902 opende de Tramweg Maatschappij "Zutphen-Emmerich" haar tramlijn Zutphen-Doetinchem-'s-Heerenberg, die in 1903 tot Emmerich werd doorgetrokken.
In 1915 opende de Groenlosche Tram een dienst tussen Groenlo en Lichtenvoorde.
In 1903 opende de Tramweg Maatschappij "de Graafschap" de lijn Zutphen-Vorden-Hengelo (T.M.D.G.).
In 1922 opende de Autobus onderneming Zutphen-Eefde-Gorssel Omnibusdienst (ZEGO) een dienst vanuit Zutphen op Gorssel.
In 1934 werden alle bovengenoemde ondernemingen, met uitzondering van de T.M.D.G. en de ZEGO verenigd onder de gemeenschappelijke benaming Geldersche Tramwegen (G.T.W.). In 1939 werd de T.D.M.G. door de G.T.W. overgenomen.
Vanaf 1923 werd het belang van de tramlijnen minder als gevolg van de komst van de autobus.
Het wegennet in Oost-Gelderland, althans de belangrijkste locale en doorgaande wegen uit de periode 1800-1940, bevindt zich in de regel op de hogere delen (oeverwallen, rivierduinen, stuwwalhellingen, dekzandgronden). Deze wegen volgen doorgaans de grens tussen de vochthoudende en hoger gelegen gronden en natte, lager gelegen gronden of lopen evenwijdig daaraan.
De minder belangrijke of later aangelegde wegen in het rivierengebied zijn voor een belangrijk deel gesitueerd in de pas laat ontgonnen of komgronden op het tracé van in onbruik geraakte voormalige waterwegen (weteringen, leigraven, enz.). Ook hier geldt dat zij doorgaans de grens tussen vochthoudende, hoger gelegen gronden en natte, lager gelegen gronden volgen of er evenwijdig aan lopen. Op het dekzandgebied volgen de wegen vaak het grillige reliëf, alsmede de markegrenzen.
De oudste wegen zijn hessenwegen die tot in het begin van de 19e eeuw hebben bestaan. In de loop van de 18e eeuw werden deze brede wegen geleidelijk aan vervangen en werden ook andere wegen belangrijk die bezand of begrind werden. Toen in 1756 in Westervoort een schipbrug werd aangelegd, ondervond de schipbrug bij Doesburg hiervan de nadelige gevolgen. Een groot deel van het handelsverkeer uit Duitsland dat via Anholt de route volgde over Doesburg, verkoos vanaf 1756 de route via Emmerich naar Westervoort/Arnhem.
Oude hessenwegen waren de weg van Zutphen door Hengelo, Zelhem en Aalten naar Bocholt, de weg van Zutphen via Steenderen naar Hummelo en Emmerich, de wegen van Zutphen naar Deventer en Lochem, de route van Doesburg via Hummelo, Zelhem en Aalten naar Bocholt, de route Doesburg door Hummelo en Ambt Doetinchem naar Anholt, de weg van Doetinchem naar Elten en de weg van Arnhem lopende door de Liemers, met name Zevenaar, naar Emmerich.
Belangrijke wegen die werden aangelegd of verbeterd in de periode tot 1850 waren de straatwegen van Deventer over Zutphen naar Winterswijk, van Doesburg naar de Pruisische grenzen (Anholt), van Arnhem over Zevenaar naar Emmerich en de grindweg van Zutphen naar Emmerich.
Globaal kunnen na 1800 drie soorten van wegen worden onderscheiden, te weten rijkswegen, provinciale wegen en secundaire wegen.

De rijkswegen werden verhard vanaf 1820. Het betreft de volgende wegen: Arnhem-Zutphen-Deventer, Zutphen-Hengelo (Ov.), Zutphen-Winterswijk, Doesburg-Gendringen/Anholt, Deventer-Winterswijk, Apeldoorn-Zutphen, Winterswijk-Terborg en de Hummelose Enschedese Kunstweg van Doesburg/Hummelo naar Neede/Enschede. De oudste provinciale weg (Zutphen-Huize Voorst bij Eefde) is omstreeks 1840 verhard. De secundaire wegen (overige verbindingswegen, belangrijkste wegen binnen nederzettingen) werden in de loop van de tweede helft van de 19e eeuw verhard. In de loop van de jaren '80 van de 19e eeuw werd begonnen wegen van klinkers te voorzien.
Na 1850 nam het aantal tollen toe mede als gevolg van de noodzaak tot regelmatig onderhoud van de wegen. De tollen verdwenen met de opkomst van de spoor- en tramwegen, doch zijn hier en daar tot in de jaren '40 van deze eeuw blijven voortbestaan.

De eerste gasfabrieken in Oost-Gelderland dateren van omstreeks 1860. Het betreft de gasfabrieken te Zutphen (1859) en Lochem (1860).
Lochem, Zutphen, Doetinchem, Vorden, Winterswijk en Groenlo beschikten in het begin van de 20e eeuw over een eigen gasfabriek.
Kort na de Tweede Wereldoorlog is ruim 50% van alle huishoudens van gasaansluitingen voorzien. In Oost-Gelderland komen thans geen gasfabrieken meer voor.
De waterleidingvoorziening in Oost-Gelderland dateert van het laatste kwart van de 19e eeuw. Het eerste net bevond zich in Zutphen (1889). Aanvankelijk betrof het voorzieningen gericht op de behoefte van de eigen plaats. Na 1910 werd een meer streeksgewijze aanpak nagestreefd. In het begin van de jaren '30 waren Eibergen, Groenlo, Doetinchem, Bergh, Gendringen, Dinxperlo en Neede ertoe overgegaan leidingwater ten behoeve van de regio beschikbaar te stellen.
In 1934 werd de N.V. Waterleiding Oostelijk Gelderland (W.O.G.) opgericht en werd een begin gemaakt ook de minder rendabele plattelandsgemeenten van leidingwater te voorzien. In de loop van de jaren '30 werden de meeste watertorens gebouwd, met een meer dan locale functie.
De eerste gemeentelijke electriciteitsbedrijven in Oost-Gelderland dateren van het begin van de 20e eeuw. Diverse nederzettingen kregen stroom geleverd door de locale industrie (o.a. in Terborg, Lichtenvoorde en Winterswijk). In 1913 werd de N.V. Electriciteitsmaatschappij 'De Berkelstreek' opgericht, welke electriciteit leverde aan Borculo, Neede, Eibergen en vanaf 1915 ook aan Ruurlo. In 1915 begon de stroomlevering via de 'N.V. IJsselcentrale' te Zwolle aan Zutphen. In 1915 werd de P.G.E.M. te Arnhem opgericht. In 1921 werd de Nijmeegse centrale door de P.G.E.M. overgenomen en een jaar later alle plaatselijke netten, die toen waren opgericht. Vanaf die tijd werd ook de distributie naar de minder rendabele, plattelandsgebieden ter hand genomen. Ten behoeve van de distributie werden permanente onderstations gebouwd, zoals in Doetinchem (1937). Dinxperlo werd tot kort voor de Tweede Wereldoorlog van stroom voorzien vanuit Duitsland.

De Postwet van 1850 voorzag in de spreiding van zoveel mogelijk postkantoren in ons land. Na 1877, wanneer de Post- en Telegraafdienst onder hetzelfde departement zijn geplaatst begint de bouwstroom van Rijkspost- en Telegraafkantoren ook in Gelderland op gang te komen.

4. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR

4.1. Algemeen

De meeste van oudsher bestaande nederzettingen in Oost-Gelderland bevinden zich op de hoger gelegen delen langs of nabij (voormalige) waterwegen: rivieren, beken en oude stroombeddingen. Vanaf de Karolingische periode is Oost-Gelderland permanent bewoond geweest. Ontginningen die aanvankelijk door de kloosters werden geïnitieerd, werden later door de graven van Gelre en Zutphen voortgezet.
Uit de 13e eeuw dateren de eerste bedijkingen en werd een begin gemaakt met de ontginning van kom-, broek- en veengronden. In de 12e/13e eeuw kwamen de eerste steden tot ontwikkeling. Het betrof Borculo, Bredevoort, Bronkhorst, Doetinchem, Groenlo, 's-Heerenberg, Terborg en Zutphen. Zutphen werd al vroeg de belangrijkste stad in Oost-Gelderland in politiek en economisch (Hanzeverbond) opzicht.
De rijkdom aan steden in Oost-Gelderland voert onder meer terug op de omstandigheid dat Gelderland in de Middeleeuwen voortdurend strijdtoneel was tussen diverse heerlijkheden, graafschappen, bisdommen, enz. Het verlenen van stadsrecht door de toenmalige machthebbers verzekerde hen niet alleen van loyaliteit vanuit de burgerij, maar was ook vanuit strategisch oogpunt van belang in verband met ligging aan uitgestrekte langs de grens gelegen venen, aan rivieren en ter bescherming van tollen en markten. Dit verklaart mede de aanwezigheid van een zeer groot aantal adellijke en halfadellijke huizen in Oost-Gelderland en de aanwezigheid van grootgrondbezit en landgoederen. In de Late Middeleeuwen zijn op diverse plaatsen in Oost-Gelderland landweren aangelegd, vooral ten behoeve van de verdediging. Soms ook als veekering, waterkering en als tolplaats. Het betrof geen aaneengesloten linie. Uitgestrekte venen en moerassen werden vaak in de linies betrokken. Grootgrondbezit gekoppeld aan het markestelsel is tot ver in de eerste helft van de 20e eeuw merkbaar gebleven op tal van gebieden. Aanvankelijk als stimulerende, later als remmende factor. Een gunstige invloed is aanvankelijk uitgeoefend op het gebied van de afwatering en waterbeheersing wanneer het ging om boven-plaatselijke belangen. Nieuwe cultuurgewassen werden door landgoedeigenaren geïntroduceerd, waaronder tabak in de tweede helft van de 17e eeuw. Ook de opkomst van ijzergieterijen aan het eind van de 17e eeuw kan niet los gezien worden van heerlijke rechten verbonden aan (groot-)grondbezit (bijvoorbeeld het recht op water). De opkomst van de ijzergieterijen was zonder de aanwezigheid van landgoedeigenaren vermoedelijk niet mogelijk geweest.
De opkomst van de ijzer- en baksteenindustrie langs de Oude IJssel, resp. IJssel bleef tot in de 20e eeuw feodale trekken vertonen. Hieraan zal het feit niet vreemd geweest zijn dat een belangrijk deel der fabrikanten afkomstig was uit kringen van grote boeren, landgoedeigenaren, grootgrondbezitters en landadel. Tijdens de Bataafse Republiek leek een eind te zijn gekomen aan de rol van het grootgrondbezit. Maar niet helemaal. Tot 1938 was een groot deel van het grondbezit dat thans deel uitmaakt van de gemeente Hummelo en Keppel, in particulier bezit. Vanaf omstreeks 1930 kan worden gesproken van een industriële middenklasse in Oost-Gelderland.

4.2. Functionele ontwikkelingen

Periode 1800-1850

Na een periode van territoriaal geschuif kreeg Gelderland in 1817 zijn definitieve vorm. Arnhem werd in datzelfde jaar tot hoofdstad aangewezen. Zutphen bleef de residentiê van de Graafschapse aristocratie. In de eerste helft van de 19e eeuw werden niet alleen alle gemeenten zelfstandig, maar vonden ook enkele gemeentelijke grenswijzigingen plaats. Belangrijke grenswijzigingen vonden o.a. plaats in de gemeenten Bergh, Gorssel, Hummelo en Keppel en Steenderen. Ook vond een aantal wijzigingen in de grens met Duitsland plaats, waarvan als belangrijkste kunnen worden genoemd die te Gendringen en Wehl.
Na 1815 werd een begin gemaakt met de ontbinding van de marken en de verkoop van andere gemene gronden.
De afschaffing van een aantal heerlijke rechten, begonnen tijdens de Bataafse Republiek, zette geleidelijk aan door ten gunste van het eigendomsrecht van boeren en ambachtslieden waarmee de weg werd vrijgemaakt voor zelfstandig ondernemerschap. De baksteenindustrie nam na 1830 toe. De ovens op de zandgronden hadden vaak een eenmalig karakter, de ovens langs de rivieren (IJssel, Oude IJssel) een meer permanent karakter. Laatstgenoemde ovens produceerden mede in verband met hun ligging niet alleen voor de lokale markt. Na 1830 verkeerden de ijzergieterijen langs de Oude IJssel c.a. in bloeiende staat en breidden zich uit.
De afscheiding van België en de oprichting van de Nederlandsche Handels Maatschappij (N.H.M.) in 1824 hadden tot gevolg dat de reeds bestaande huisnijverheid op het gebied van de textielverwerking verder werd gestimuleerd.,
Na 1816 stagneerde de tabaksteelt, nadat de Liemers in dat jaar bij Nederland was gevoegd. Vanaf die tijd werden de tabakstelers geconfronteerd met de Duitse toltarieven.
In gebieden met helder stromend water leidden stokerijen en brouwerijen een bloeiend bestaan (Groenlo, Aalten). De meest gemeenten bezaten wel een of meer leerlooierijen.
Zutphen en Doetinchem kenden belangrijke regionale markten. De veemarkt te Doetinchem was van groot belang voor het zuidelijke deel van Oost-Gelderland en de Liemers. Zutphen vormde het centrum van de houthandel op de Berkel.

Na de burgerlijke gelijkstelling (eind 18e eeuw) konden joden zich overal vrij vestigen. Resultaat was het toenemend aantal kleine synagogen in het begin van de 19e eeuw in steden en dorpen in Oost-Gelderland.

Periode 1850-1900

Aan het eind van de 19e, begin 20e eeuw tekenden zich ontwikkelingen af die beschouwd kunnen worden als voorboden van een nieuwe tijd. Nieuwe, tot dan toe onontgonnen gebieden werden in gebruik genomen en opgesplitst. Bestaande wegen werden verbeterd en beklinkerd, nieuwe wegen aangelegd. In het licht van de nieuwe ontwikkelingen vertegenwoordigde de grond voor het eerst een economische marktwaarde die verhoogd kon worden met de verbetering van infrastructurele voorzieningen (wegen, spoorwegen, tramwegen, kanalen, riolering, communicatie).

Na 1880 werd de noodzaak tot opsplitsing en verkoop van landgoederen versterkt vanwege de agrarische crisis, die veel landgoedeigenaren in financiële moeilijkheden bracht.
In de periode 1850-1900 vond de eerste fase in het mechanisatie-/industrialisatieproces van het platteland in Oost-Gelderland plaats. Deze ontwikkeling werd in belangrijke mate gestimuleerd vanwege de stelselmatige aanleg in heel Oost-Gelderland van spoor- en tramwegen vanaf omstreeks 1880. Het platteland beschikte nog niet over een eigen agrarische industrie die werktuigen produceerde ten behoeve van een meer economische bedrijfsvoering. In de lokale gemeenschappen waren het de smeden, de wagenmakers, kuipers en houtdraaiers, de leerlooiers en leerbewerkers waar men met zijn 'technische problemen' terecht kon en waar de benodigde gereedschappen en apparaten werden vervaardigd. Aan het eind van de eeuw kwamen uit een aantal van deze ambachten/nijverheden kleine bedrijfjes en bescheiden constructiewerkplaatsen voort, die aan de eisen van de nieuwe tijd waren aangepast. Na 1870 kwam de fabrieksmatige produktie op.
Lokale brouwerijen in Aalten en Groenlo ontwikkelden zich vooral na 1870 tot industriële brouwerijen voor de regionale markt. In Zutphen en Doetinchem, maar ook in Vorden, Lichtenvoorde en Hengelo kwam vleesverwerkende industrie tot ontwikkeling. Stimulans vormde de varkensteelt die vooral na 1870 toenam. De overschakeling van gemengd bedrijf op veeteelt had overigens tot gevolg dat de regionale betekenis van Doetinchem als veemarktstad werd versterkt.
In Neede en Doetinchem kwam vruchten- respectievelijk groenteverwerkende industrie tot ontwikkeling. Tabaksverwerkende industrieën werden aangetroffen in Zutphen, Borculo en Doetinchem.
De vraag naar stenen voor de woningbouw en straatklinkers nam toe. De concurrentie van de steenfabrieken langs Rijn en Waal was zeer groot. Vele seizoensmigranten hebben de kost verdiend in de Liemers en Over-Betuwe.
In het oosten van Oost-Gelderland ontwikkelde de textielindustrie zich tot de belangrijkste industrie. Mede als gevolg van de aanleg van spoor- en tramwegen, de rol van de N.H.M. en de groeiende betekenis van Twente als textielgebied ontstond een zekere verschuiving van de textielnijverheid naar de omgeving van Neede, Eibergen, Winterswijk en Aalten. Na 1870 verschoof het accent van de huisweverij naar de fabrieksmatige produktie. Nabij de weverijen vestigden zich ververijen en blekerijen.
Op het gebied van de ijzerverwerkende industrie ontwikkelden Doetinchem, Terborg en Ulft zich tot centra langs de Oude IJssel. Omstreeks 1890 stopte de laatste hoogoven en werd de winning van ijzeroer in dit gebied gestaakt. IJzererts werd nog uitsluitend ingevoerd, voornamelijk uit Duitsland. Na 1880 breidde het aantal gieterijen zich uit, mede als gevolg van het toegenomen gebruik van ijzer in de landbouw, de verbeterde verbindingen (afzet produkten) en de gunstige ligging ten opzichte van het Ruhrgebied in Duitsland.
Aan het eind van de 19e eeuw kwam in Zutphen, Winterswijk, Doetinchem, alsmede in een aantal kleinere plaatsen een behoorlijk winkelbestand tot ontwikkeling.

Periode 1900-1940

Toen aan het eind van de 19e, begin 20e eeuw de bevolkingsdruk in het rurale gebied was toegenomen en verbeterde drainage- en ontginningstechnieken konden worden toegepast, kon opnieuw woeste grond aan het landbouwareaal worden toegevoegd. Hierin heeft de Nederlandse Heidemaatschappij, die omstreeks 1910 haar hoofdkantoor in Arnhem vestigde, een belangrijke rol gespeeld. Niet alle woeste en gemene gronden werden evenwel ontgonnen.

Ook de invloed van landgoederen is tot ver in de 20e eeuw gebleven. Tot 1938 was het overgrote deel van de grond in de gemeente Hummelo en Keppel in particulier bezit. De mechanisatie/industrialisatie van platteland, stad en dorp zette zich ook na 1900 voort. De behoefte aan betere en snellere communicatie oefende een stimulans uit op het transport- en verkeerswezen, maar verscherpte ook de onderlinge concurrentie. Na 1900 zou de aanwezigheid van een goede infrastructuur doorslaggevend blijken te zijn voor de economische ontwikkeling in Oost-Gelderland. Oost-Gelderland beschikte over een uitgebreid netwerk van land-, spoor- en tramwegen. Daar kwam bij dat de bevaarbaarheid van de Oude IJssel aanzienlijk was verbeterd. De aanwezigheid van gas, water en leidingwater betekende eveneens een belangrijke economische stimulans. Banken moesten het betalingsverkeer vergemakkelijken, post- en telegraafkantoren de onderlinge communicatie.

Vele bierbrouwerijen konden de concurrentie niet volhouden.

Na de concentratiegolf begin jaren '20 bleef slechts een enkeling over (Grolsch te Groenlo).

Nadat in 1883 de eerste stoomzuivelfabriek in Zutphen was opgericht, in Didam de eerste op coöperatieve grondslag in 1891, kwamen omstreeks 1914 in bijna alle gemeenten in Oost-Gelderland één of meer stoomzuivelfabrieken voor, met uitzondering van Doetinchem, Hummelo, Groenlo en Neede.

Belangrijk in dit verband was de 'Coöperatieve Stoomzuivelfabriek Hengelo' (C.S.H.). De ontwikkeling van dit bedrijf kan als een afspiegeling worden beschouwd van de ontwikkeling van de zuivelindustrie in Oost-Gelderland. De tabakskerverij en sigarenmakerijen werden in de periode 1900-1930 aangetroffen in Zutphen en Borculo. In Borculo beleefde deze bedrijfstak zelfs haar hoogtepunt in deze periode. In Neede en Doetinchem handhaafden zich vruchtenconservenfabrieken.

Uit de houtverwerkende industrie ontwikkelde zich na de jaren '20 houthandel en constructiebedrijven.,

In de leerindustrie waar vanaf 1870 concentratie en specialisatie had plaatsgevonden, gingen de meeste bedrijven over van het traditionele looiproces (door middel van eek) op de chroomlooimethode. In het begin van de 20e eeuw waren de meeste looierijen verdwenen en overgegaan in gespecialiseerde bedrijven, waar schoenen (Groenlo, Lichtenvoorde), pickers voor weefgetouwen (Eibergen), drijfriemen (Lochem) werden geproduceerd. Tot 1930 waren in Eibergen en Lochem de belangrijkste looierijen gevestigd.

De opleving in de baksteenindustrie die in 1890 was ingezet duurde tot 1900. Nadat in 1875 in Zutphen de eerste ringoven in gebruik was genomen, werden vanaf 1910 reeds meer ringovens in Oost-Gelderland gebouwd, die zich toelegden op de produktie van metselstenen.

De opkomst van de vlamoven vlak voor de Eerste Wereldoorlog voorzag in de toenemende vraag naar harde straatklinkers ten behoeve van de wegenbouw.
De textielindustrie bleef de belangrijkste bedrijfstak in Oost-Gelderland. Grote katoenweverijen bevonden zich in Winterswijk en Aalten. Kleinere bedrijven in Bredevoort, Groenlo en Neede.
In Borculo en Eibergen bevonden zich grote blekerijen.
De ijzerverwerkende industrie werd rond 1914 vooral aangetroffen in Ulft, Keppel en Terborg, maar ook in Doetinchem, Herwen en Aerdt en Zutphen. Het ging met name om ijzergieterijen en emailleerfabrieken.
Van belang werd eveneens de blikwarenindustrie. Vanaf 1900 waren de DRU (Ulft) en Vulcaansoord de grootste industriële bedrijven in Oost-Gelderland.
De papierindustrie (lompen) had zich na 1914 in Zutphen aanzienlijk uitgebreid en was daarmee één van de belangrijkste takken van handel geworden in deze stad.
De regionale verzorgingsfunctie van Zutphen onderging scherpe concurrentie vanuit Deventer en Arnhem.
In de loop van de jaren '20 heeft een aantal plaatsen zich ontwikkeld tot regionale centra (o.a. winkelfunctie), bijvoorbeeld Lochem, Lichtenvoorde, Aalten, Borculo, Groenlo, Neede, Ruurlo, Hengelo, Doetinchem, Winterswijk, Vorden, Terborg en 's-Heerenberg, voortspruitend uit een historisch gegroeide traditie.

Het netwerk van onderwijsinstellingen en instellingen op het gebied van de gezondheidszorg werd na 1900 voortgezet buiten de steden (o.a. te Almen en Eefde).
In de jaren '20 werd Oost-Gelderland getroffen door hevige stormen, die grote schade aanrichtten aan gebouwen en infrastructurele voorzieningen. De economische crisis in de jaren '30 betekende voor vele kleine en middelgrote bedrijven sluiting. De metaalindustrie bleef van belang vanwege de voorzorgsmaatregelen die getroffen werden naar aanleiding van de ontwikkelingen in Duitsland.

Afbeelding 11
Bevolkingsontwikkeling Oost-Gelderland 1850-1940
index 1850 = 100, in 1850 98.480 inwoners

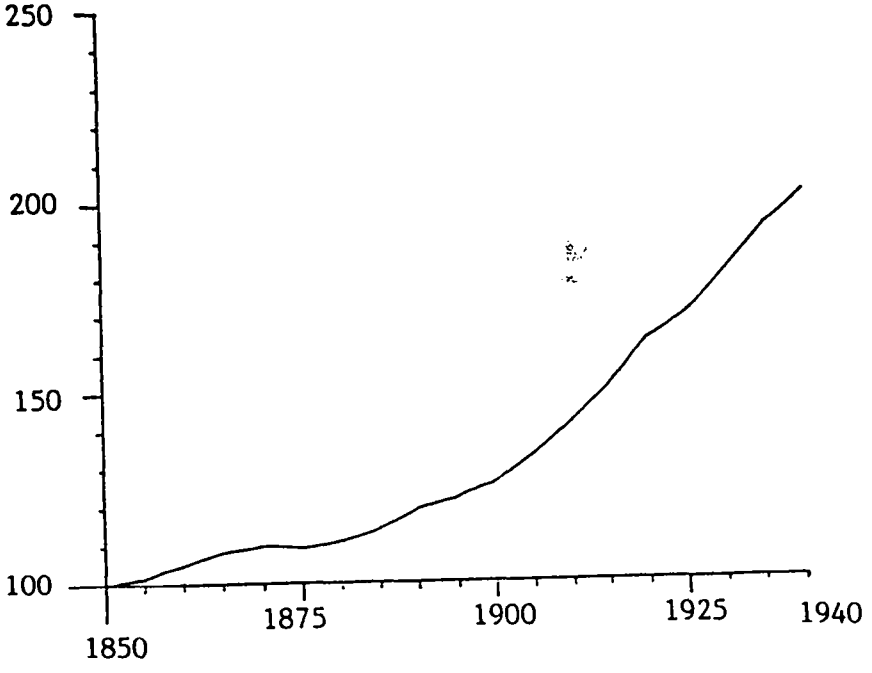

Tussen 1850 en 1940 nam het bevolkingsaantal in het inventarisatiegebied Oost-Gelderland toe met ruim 100%, namelijk van ruim 98.000 inwoners in 1850 tot circa 203.000 inwoners in 1940. In totaal een toename van ca. 105.000 inwoners. Het gemiddelde groeipercentage in Oost-Gelderland bedroeg 107%. Het totale vertrekoverschot in Oost-Gelderland over de periode 1850-1940 bedraagt circa 27.000 personen, ongeveer 26% van de natuurlijke bevolkingsgroei in deze periode. Warnsveld en Doetinchem zijn de enige gemeenten in Oost-Gelderland met een vestigingsoverschot over de periode 1850-1940. Sterke expulsiegemeenten tussen 1850 en 1940 zijn Bergh, Aalten, Gendringen, Wisch, Hummelo en Keppel en Steenderen. Van de groei van het inwonertal, die tussen 1850 en 1940 geleidelijk, doch langzaam steeg, namen Doetinchem, Winterswijk en Zutphen tezamen 34.700 inwoners voor hun rekening, dit wil zeggen ongeveer 33%. Deze groei vertoont hetzelfde beeld als het provinciale gemiddelde. De gemeenten Gendringen, Warnsveld, Bergh, Neede, Lichtenvoorde, Winterswijk, Gorssel en Doetinchem groeiden sterker dan het gemiddelde in Oost-Gelderland (Groenlo, Wisch, Aalten, Zelhem, Lochem, Eibergen). Een matige groei van zo'n 60-80% ten opzichte van het inwonertal in 1850 vond plaats in de gemeenten Vorden, Dinxperlo, Hengelo, Wehl, Ruurlo en Zutphen. In de gemeenten Hummelo en Keppel, Steenderen en Borculo vond een beperkte groei plaats. De meeste gemeenten ondergingen pas na 1900 hun sterkste natuurlijke bevolkingsgroei, met uitzondering van Hummelo en Keppel, Zutphen en Warnsveld. Lichtenvoorde is de enige gemeente in Oost-Gelderland die een vestigingsoverschot over de periode 1850-1900 kent. In deze periode zijn Aalten, Eibergen, Hummelo en Keppel, Gendringen, Bergh en Wisch explulsiegemeenten. Opmerkelijk is dat Warnsveld tussen 1900 en 1940 het hoogste vestigingsoverschot in Oost-Gelderland heeft. Ook de gemeenten Gorssel, Doetinchem, Eibergen en Winterswijk kennen tussen 1900 en 1940 een groot vestigingsoverschot.

4.3. STEDEBOUWKUNDIGE STRUCTUUR

Stedebouwkundige ontwikkelingen tot 1850

Een vergelijking van de bodemkaart (zie afbeelding 2) en de bebouwingskaart van 1870 laat een sterke relatie zien tussen bodem en nederzetting.

Oost-Gelderland is in hoofdzaak een heuvelachtig dekzandgebied. De bewoningsgeschiedenis sluit daarop aan. Na 800 na Christus ging men rond de essen wonen, die op de drogere delen werden aangelegd.

Deze open essen worden nu nog aangetroffen op de hellingen van de stuwwallen van Montferland, de Lochemse Berg en de Needse Berg en op de hogere delen verspreid over heel Oost-Gelderland.

Een concentratie van kastelen, havezathen en buitenplaatsen wordt aangetroffen in de Graafschap (gebied globaal tussen Zutphen, Zelhem, Lochem, Borculo, Laren en Epse) en rond Montferland. Tevens moeten de scholtehoeven rond Winterswijk genoemd worden. Bedoelde concentratie van kastelen e.d. in de Graafschap houdt mogelijk verband met de belastingpolitiek in het Kwartier Zutphen die het buiten wonen van welgestelden in dit gebied bevorderde. De kastelen rond Montferland vervulden een strategische functie.

De scholtehoeven rond Winterswijk bevinden zich op het grondgebied van het voormalig Amt Bredevoort (gemeenten Aalten, Dinxperlo, Winterswijk).
Hoewel het grootste gedeelte van Oost-Gelderland dekzandgebied is, komen er nog verschillende andere gebieden voor met hun eigen occupatie.
De hoger gelegen stuwwal van Montferland is begroeid met bos. Daarom heen ligt een zone van hei. De stuwwalflanken worden ingenomen door bouwlandcomplexen, deze worden weer omgeven door een smalle zone met gemengd bodemgebruik waarin zich ook de nederzettingen en verspreide bebouwing rond de open essen bevinden.
De lagere gebieden buiten deze krans worden gevormd door, naar het westen de heidevelden van het Beeksche Broek, naar het noordwesten de bossen van Wehl en naar het oosten de graslanden in het dal van de IJssel.
Met name de dorpen langs de oostzijde van de stuwwal hebben weinig heide in hun dorpsgebied. Voor de plaggenvoorziening waren de agrariërs dan ook gericht op de aangrenzende graslandgebieden.
De bebouwing ten zuiden van de Oude IJssel bestaat uit kleine nederzettingen, die temidden van de bouwlandcomplexen gelegen zijn. Verspreide bebouwing komt voor op de overgangen van grasland naar bouwland of in de gebieden met gemengd bodemgebruik.
Ten noorden van de Oude IJssel ligt op de enkele meters boven de omgeving uitstekende rivierduinen, verspreide bebouwing.
Tussen de Oude IJssel en Zutphen ligt het gebied dat sterk onder invloed van de Oude IJssel heeft gestaan. De bebouwing is hier voornamelijk geconcentreerd op de hoger gelegen oeverwallen Olburgen, Steenderen, Baak en Bronkhorst.
Ten oosten van de Oude Ijssel ligt de eigenlijke Achterhoek met verspreide bebouwing.
Een enigszins afwijkend gebied is de Graafschap. Dit gebied kent meer boscomplexen dan de rest van de Achterhoek. Vanouds heeft de Graafschap een grote aantrekkingskracht uitgeoefend op de gegoede burgerij, waardoor hier een concentratie van landhuizen en kastelen te vinden is.
Een ander enigszins afwijkend gebied is het gebied rond Winterswijk en Aalten, hier komen kleine eenheden voor van bouwland, heideveldjes, bosjes en daartussen de agrarische bebouwing rond of op de essen.
De eigenlijke Achterhoek bestond uit dekzandgebieden die in agrarisch gebruik waren of bebouwd waren met daartussen grote heidegebieden.
De oorspronkelijke gemene gronden zijn in de periode 1815-1880 verdeeld onder belanghebbenden.
In het algemeen kan de bebouwing van Oost-Gelderland worden gekarakteriseerd als verspreide bebouwing.
Veelal is deze gelegen in de zones met gemengd bodemgebruik, of juist op de overgangen tussen grote bouw- en graslandgebieden.
Dit heeft geleid tot langgerekte bebouwingsstroken met verspreide bebouwing zoals bij Halle, ten oosten van Eibergen en ten zuiden van Lochem.
Bij Beltrum en Ruurlo komt verspreide bebouwing voor temidden van bouwlandcomplexen. Bij Zieuwent, Mariënvelde is weer een andere situatie aanwezig.

Hier worden de tot bebouwingskernen uitgegroeide groepjes boerderijen met elkaar verbonden door lintvormige verspreide bebouwing.
Samen met de dichtere bebouwing ten westen van Hengelo, Zelhem, rond Beltrum ten zuiden en ten noorden van Ruurlo en in de zone tussen Aalten, Terborg/Silvolde behoort het gebied Zieuwent/Mariënvelde tot de dichter bebouwde gebieden in Oost-Gelderland.
In geheel Oost-Gelderland kwamen overigens opvallend weinig bebouwingskernen voor. De aanzet tot kernvorming vond door middel van een zekere concentratie van de bebouwing plaats. Veel concentratiepunten hebben hun groei te danken gehad aan de vestiging van het bevolkingsoverschot afkomstig uit de opgeheven markegemeenschappen, waar niet voor alle bewoners plaats meer was.
Vanwege hun geografisch gunstige ligging ontwikkelde een aantal kernen zich tot voor de streek belangrijke handels- en marktplaatsen, o.a. Aalten en Winterswijk.
Op kruispunten van wegen ontstonden o.a. Eibergen, Varsseveld, Hengelo, Terborg en Gendringen. Ook kastelen hadden invloed op de kernvorming. Voorbeelden hiervan zijn Laag-Keppel, Hummelo, Bronkhorst, 's Heerenberg, Terborg, Ruurlo en Vorden.
Bebouwingskernen van enige omvang zijn ook gelegen in de verdedigingsring van steden die indringers uit het oosten moesten weren. De gordel werd gevormd door Bredevoort, Groenlo, Borculo, Lochem en Zutphen. De omwalde steden kenden binnen de grachten een concentratie van de bebouwing, naast onbebouwde ruimten hetgeen typerend is voor een aantal Gelderse steden (o.a. Groenlo).
De IJssel en Oude IJssel en in mindere mate de Berkel waren van belang voor het handelsverkeer.
Reden dat Zutphen, waar Berkel en IJssel samenkomen, uitgroeide tot een belangrijke handelsnederzetting. Vanaf Zutphen was het Duitse achterland met Berkelzompen bereikbaar. Via Zutphen, een belangrijke Hanzestad, en de IJssel stond dit achterland in verbinding met de wereldzeeën.
Doetinchem, dat eveneens een versterkte stad was, was voornamelijk gericht op de handel in agrarische produkten (tabak, varkens).
De Oude IJssel speelde vanwege de moeilijke bevaarbaarheid als gevolg van verzandingen een mindere rol dan de IJssel.
Niet onbelangrijk voor de groei van de dorpen langs de Oude IJssel was de aanwezigheid van ijzerhoudende grond, waardoor in dit gebied een concentratie van ijzerhutten ontstond.

Stedebouwkundige ontwikkelingen 1850-1940
De stedebouwkundige ontwikkelingen in deze periode kunnen niet los gezien worden van de ontginning van bijna alle heide en woeste grond. Verder valt op (zie kaart 2 en 3), dat steden en dorpen relatief gering uitbreidden, zeker in vergelijking met de regio's Midden-Gelderland en Veluwe.
Plaatsen als Doetinchem en Zutphen zijn wel gegroeid maar veel minder dan plaatsen als Arnhem, Nijmegen of Apeldoorn.

De aanzet van de industriële ontwikkeling sinds 1850 (textiel, baksteenindustrie, ijzergieterijen) heeft de verstedelijking niet in de hand gewerkt, omdat zij zich buiten de bestaande (stedelijke) kernen op het platteland ontwikkelde: in Ulft en Gendringen, Hummelo en Keppel ijzergieterijen; in Winterswijk, Neede, Eibergen en Lochem de textielindustrie; in Lichtenvoorde en Lochem de leerindustrie.
De ontwikkelingen van de industrie hadden in Oost-Gelderland bij lange na niet de omvang van die in Twente.
Zutphen, dat van oudsher het stedelijk centrum van formaat was, bleef in groeitempo achter, terwijl Doetinchem zich meer en meer ontwikkelde tot een streekcentrum (o.a. markten, winkels, knooppunt tramwegen).
Een aantal kleinere kernen die eveneens een relatief sterke groei hebben doorgemaakt in genoemde periode zijn Terborg, Silvolde, Ulft en Gendringen. Dit mede als gevolg van de ijzerindustrie in het gebied van de Oude IJssel.
Rond Zutphen ontwikkelden Gorssel, Eefde, Epse en Warnsveld zich, waarbij villabebouwing een belangrijke plaats innam. Opgemerkt moet worden dat Epse - tegen Deventer gelegen - deze bebouwing mede kreeg als gevolg van de verkaveling van een landgoed, waardoor een woonbos ontstond.
Kernen waarin eveneens een relatief sterke ontwikkeling van de woonbebouwing plaatsvond zijn Lochem, Borculo, Neede, Eibergen, Groenlo, Lichtenvoorde, Aalten en Winterswijk.
Als oorzaken kunnen genoemd worden de opkomst van de industrieën; verandering van de verzorgingsstructuur (postkantoren en gemeenschapsvoorzieningen concentreerden zich tot geografisch goed gelegen punten, de winkelfunctie werd belangrijk en de ontsluiting van de kernen door middel van wegen en spoorwegen verbeterde).
Een aantal dorpen welke in 1850 slechts uit een zekere concentratie van verspreide bebouwing bestonden, is uitgegroeid tot kern. O.a. Laren, Noordijk, Toldijk, Zieuwent, Gelselaar en Kranenburg.
Hierbij moet opgemerkt worden dat Laren groeide omdat het toevluchtsoord was voor diegenen die niet langer horig wilden zijn.
Kranenburg ontstond als katholieke enclave, in de gemeente Vorden.
Nieuwe dorpen ontstonden ook wel uit de concentratie van bebouwing rond een kerk, kapel of tolhuis.
Gelselaar, dat in 1850 slechts bestond uit een kapel met daarom heen verspreide bebouwing, werd in de periode erna en met name van 1880-1920 gevormd: een zeer karakteristieke, brinkachtige nederzetting is rond de kapel ontstaan, waarbij godsdienstig-ideologische motieven hebben meegespeeld.
Opvallend is de ontwikkeling rond Montferland. Werd de stuwwal voor 1850 omgeven door een krans van verspreide bebouwing met hier en daar kleine kernen, in de periode 1850-1940 werd een ontwikkeling in gezet waardoor een krans van dorpen rond de stuwwal ontstond, met hier en daar verspreide bebouwing.
Een andere opvallende ontwikkeling is het verplaatsen van dorpen. Het huidige Harfsen is gelegen op een plek waar in 1850 nog bos was. De oorspronkelijke kern lag enkele kilometers zuidelijk aan de rand van de es. Ook de kern Vragender heeft zich verplaatst van de rand van de Vragender es naar het midden hiervan.

De ontginningswerkzaamheden van heide en woeste grond die tussen 1890 en 1950 hebben plaatsgevonden, leidden tot een spectaculaire achteruitgang van de heidegronden. Van de in 1850 ruim 30.000 ha aanwezige heide is nu 31 ha over.
Op de ontgonnen gronden werd bos aangeplant en ontstonden nieuwe boerderijen langs rechte wegen. Na 1860 werden in het Oost-Gelderse gebied zeer veel spoorwegen aangelegd waarvan een deel enkele decennia na aanleg al niet meer gebruikt werd.
De kernen aan de spoorlijnen kenden bijna alle een identieke ontwikkeling, namelijk een weg van de kern naar het station met langs de weg veelal villabebouwing.
In de omgeving van het station ontstond soms een beperkte ontwikkeling van industriële activiteiten.

4.4. Ontwikkelingen na 1940

Grote delen van Oost-Gelderland zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog getroffen door oorlogshandelingen.
In Zutphen werd het noordelijk deel van Nieuwstad vernield. De binnenstad van Doetinchem, in het bijzonder de omgeving van de kerk, bleef ook niet gespaard. Wederopbouwplannen zorgden voor nieuwe invullingen.
Het overwegend agrarische gebied van Oost-Gelderland heeft als gevolg van de ruilverkavelingen veel veranderingen ondergaan: kleinschalige beplanting verdween, sloten en beken werden rechtgetrokken.
In grote delen van Oost-Gelderland verdween de typische fijnmazigheid.
De voor de oorlog ingezette ontwikkeling van agrarisch gebied naar woon-industriegebied heeft in vele kleinere kernen geleid tot uitbreiding met planmatig opgezette woonwijkjes en aanleg van industrieterreinen.
De oorspronkelijke structuur van de kleinere kernen was niet berekend op een dergelijke functieverandering. Het toenemende verkeer had tot gevolg dat om de kernen rondwegen werden aangelegd waardoor in veel kernen de relatie met het omliggende platteland moeilijk zichtbaar is. Een andere ruimtelijke ontwikkeling is de sterke groei van recreatieve voorzieningen.
Deze ontwikkeling is reeds voor de Tweede Wereldoorlog ingezet in het gebied rond Montferland.
Verspreid over het gehele Oost-Gelderse gebied liggen kampeerterreinen, tweede woningcomplexen, hotels en pensions.

Een vergelijking tussen de bebouwingskaart van 1850 en 1990 laat een toename van de verspreide bebouwing zien in met name de ontginningsgebieden.
Een ander punt wat opvalt is de verspreide kernvorming.

Gebieden waar de oorspronkelijke structuur van de nederzettingen nog goed herkenbaar zijn en die na 1940 weinig verandering hebben ondergaan zijn:

- Het uiterwaarden en stroomruggengebied met Olburgen, Steenderen, Bronkhorst en Baak.
- Het essengebied met het flank-esdorp Geesteren, de lager gelegen beek en de es met het brink-esdorp Gelselaar.
- Het gebied Winterswijk met scholtehoeven en es-nederzettingen.
- Het Montferland met beboste stuwwal en daar omheen de open essen.
- Het kampen en landgoederen-gebied in de driehoek Borculo-Zutphen-Hengelo.
- De zone Aalten-Lichtenvoorde-Groenlo met es-nederzettingen en kampen-ontginningen.

4.5. Karakterisering geïnventariseerde bebouwing

ALGEMEEN

In een viertal hoofdthema's kunnen de ontwikkelingen in Oost-Gelderland in de periode 1850-1940 worden samengevat:

1. de continuering en modernisering van het agrarisch bedrijf
2. de industriële ontwikkelingen die verspreid en in beperkte mate hebben plaatsgevonden in, resp. in de nabije omgeving van Oost-Gelderse plattelandsnederzettingen
3. de veranderde opvattingen en posities op religieus gebied
4. de stilistische en functionele ontwikkelingen op het gebied van het wonen.

Daarbij hebben de volgende aspecten een bevorderende werking gehad:

- de verbetering van bestaande, resp. de aanleg van nieuwe infrastructurele voorzieningen en bijgevolg de ontsluiting van Oost-Gelderland
- de opkomst van (nieuwe) maatschappelijke voorzieningen
- de verbetering van de bestaande economische structuur, resp. de opkomst van nieuwe economische activiteiten
- de ontginning van venen en heidegebieden
- de verbetering van de waterhuishouding

Opvallend is dat deze ontwikkelingen de eigenheid van het Oost-Gelderse landschap, dat gekenmerkt wordt door een grote variëteit aan landschappelijke waarden, niet of nauwelijks hebben aangetast. Wel moet worden vastgesteld dat Oost-Gelderland omstreeks 1800 nog een relatief open landschap kende en dat pas na 1850 (ontginningen, bosaanplant) het coulissenlandschap ontstond.

In dit hoofdstuk wordt aangegeven aan welke objecten of complexen van (boven-)lokaal belang in de categorieën wonen, werken, infrastructuur en maatschappelijke voorzieningen de boven vermelde ontwikkelingen zijn af te lezen. De gehanteerde criteria zijn architectuurhistorische, stedebouwkundige, historische en functionele kwaliteit.

Wonen

Het overwegend door agrariers bewoonde Oost-Gelderland kende naast kleinere concentraties 2 steden die een handelsfunctie bezaten, te weten Zutphen en Doetinchem.

Karakteristiek voor de binnenstad van Zutphen zijn de aaneengesloten gevelwanden van woonhuizen, al dan niet met winkelpuien, die de rooilijnen van het Middeleeuwse stratenpatroon volgen. De (lijst-)gevels van deze wanden dateren deels uit de tweede helft van de 19e eeuw en het begin van de 20e eeuw en zijn opgetrokken in de stijl van het neoclassicisme, het eclecticisme, de neorenaissance en in een strakke en sobere bouwtrant. Rond de eeuwwisseling en gedurende de Interbellum-periode werd de binnenstad steeds meer verdicht door de bouw van panden in Jugendstil en de stijl van de Amsterdamse School. Tegen de rand van het betreffende gebied zijn twee arbeiderswijken gelegen. Overigens werden in Zutphen al vrij vroeg arbeiderswijkjes in de binnenstad opgezet door de David Evekinkstichting.

Toen de vestingstatus van Zutphen in 1878 werd opgeheven, vond er bebouwing van herenhuizen in neorenaissance-stijl en in een strakke en sobere bouwtrant aan de singels plaats.

Rond de eeuwwisseling werd ook een begin gemaakt de uitvalswegen met zijwegen te bebouwen en wel voornamelijk in een Jugendstil-trant. Aan de uitvalswegen bevinden zich tevens twee arbeiderswijken.
In Doetinchem vonden de eerste uitbreidingen buiten de voormalige stadswallen vanaf 1862 plaats. Het betreft villa's en herenhuizen uit het laatste kwart van de 19e eeuw (eclécticisme) en ca. 1900, wijkjes met sociale woningbouw, en arbeiderswoningen. Wijken met middenstandswoningen aan de oostzijde van Doetinchem dateren uit de periode ca. 1920-1940.

De verandering van Winterswijk als handels- en marktplaats in een centrum van textielindustrie had uitbreiding tot gevolg van de bebouwing met villa's, herenhuizen en middenstandswoningen in onder meer eclecticistische stijl langs bestaande en nieuwe doorgaande wegen tot gevolg. Aan de westzijde werd ca. 1900 een villawijkje aangelegd. Daarnaast en in het zuiden van deze plaats werd in de Interbellum-periode een wijk met middenstandswoningen aangelegd. Een tuinwijk, bestaande uit arbeiderswoningen en café met kenmerken van de Amsterdamse Schoolstijl in het oosten van de stad dateert uit 1920-1926.

De bouw van villa's en herenhuizen nam in Oost-Gelderland een hoge vlucht in de gemeenten Gorssel, langs de hoofdverbindingsweg tussen Zutphen en Deventer en temidden van bosachtige gebieden; in de gemeente Wisch, langs de hoofdverbindingsweg van Terborg naar Silvolde; in Lochem tegen de kern van de gelijknamige plaats en in Warnsveld, met name langs de Rijksstraatweg ("Indische huizen"). De huizen hebben deels kenmerken van het neoclassicisme, het eclecticisme, de neorenaissance, de Chaletstijl, de Amsterdamse School, de Nieuwe Zakelijkheid en het traditionalisme. Deze stijlkenmerken zijn ook van toepassing op villa's en herenhuizen die in een klein aantal voorkomen in de grootste kernen van de gemeenten Aalten, Borculo, Eibergen, Gendringen, Groenlo, Hummelo en Keppel, Lichtenvoorde, Neede en Ruurlo. De bouw van landhuizen op landgoederen (buitenplaatsen) geschiedde in de gemeenten Borculo (Beekvliet), Gendringen (Engbergen, Wildt, Landfort: neoclassicisme), Gorssel (De Hogenkamp, traditionalisme; Huis Dorth de Kring van Dordt in 18e eeuwse stijl, ca. 1925), Vorden (o.a. Huis Het Enzerinck, neoclassicisme en Huis 't Suideras, neorenaissance) en Warnsveld (De Baank, neoclassicisme en 't Waliën, traditionalisme). Min of meer planmatig opgezette wijkjes met middenstandswoningen uit het tweede kwart van deze eeuw worden aangetroffen in de plaatsen Aalten, Borculo, Eibergen, Hengelo, Lochem en Warnsveld. Kleine concentraties arbeiderswoningen resteren in de plaatsen Aalten, Borculo, Gendringen en Ulft.

Werken
Hoewel de agrarische werkgelegenheid de belangrijkste was in Oost-Gelderland maakte een aantal kernen een industriële ontwikkeling door. Op veel plaatsen in Oost-Gelderland is deze ontwikkeling nabij spoorwegstations te vinden. Voorbeelden hiervan zijn o.a. de spekslagerij c.a. te Terborg; stoomhoutzagerij te Wehl.
In de binnenstad van Zutphen staan nog veel bedrijfsgebouwen. Een aantal van deze objecten, waaronder pakhuizen, zijn in neorenaissance stijl uitgevoerd.

Enkele pakhuizen van ca. 1900 vertonen ook invloeden van de Chaletstijl. Opvallend is de grote hoeveelheid winkelpanden, waarvan de puien in eclecticistische stijl en Jugendstil zijn opgetrokken. Het grossierspand van Reesink in de stijl van de Nieuwe zakelijkheid dateert uit 1930.
Aan de noordzijde van het spoor vond industrievestiging plaats.

Ook de kern van Doetinchem wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van winkelpanden, o.a. in eclecticistische stijl en Jugendstil. De pakhuizen, overigens van klein formaat, dateren uit de tweede helft van de 19e en het begin van de 20e eeuw. Rond het spoor vond industrievestiging plaats.

In het centrum van Winterswijk valt een reeks winkelpanden op door hun voorgevel in Jugendstil en in de stijl van het eclecticisme en het expressionisme. De voorgevels van een hotel en een restaurant bij de markt dateren uit resp. 1911 en ca. 1935. De tricotagefabriek Fa. H. Willinck & Co. (vanaf 1890) in het noorden van de stad herinnert aan de ooit belangrijke functie van Winterswijk als textielstad.
In het buitengebied is onderscheid te maken in drie soorten ontwikkelingen:

1. de uitbreidingen in de oorspronkelijke agrarische gebieden. deze vond - mede vanuit de traditie gezien - verspreid plaats. Het ouwtype sloot aan bijhet gebruikeljke type boerderijbouw in deze gebieden. Het betreft bedrijven met het accent op gemengd bedrijf.
2. de heide-ontginningensboerderijen. Deze boerderijen hebben een sobere stijl en liggen verspreid langs rechte wegen. De bedrijven zijn gericht op veeteelt.
3. boerderijen die deel uitmaken van landgoederen of in directe aansluiting (afhankelijkheidsrelatie) op landgoederen. Voorbeeld hiervan is landgoed Verwolde.

De boerderijen behoren tot het type hallehuis. Van de afgeleiden hiervan komt de T-boerderij zeer veel voor, het krukhuis (L-vormige plattegrond) daarentegen weinig. De boerderijen hebben bijna uitsluitend een langsdeel. De deeldeur is in de meeste gevallen korfboogvormig afgesloten en anders segmentboogvormig. De aanwezigheid van onderschoeren is karakteristiek voor het oostelijk deel van de Achterhoek: Borculo, Eibergen, Groenlo, Neede, Lichtenvoorde, Ruurlo en Winterswijk. Hallehuizen met zadeldaken en houten topgevels worden aangetroffen in: Aalten, Dinxperlo, Gendringen, Lichtenvoorde, Neede, Ruurlo, Wisch en Winterswijk. Op de landgoederen van de gemeenten Hummelo en Keppel, Lochem, Ruurlo en Vorden staan hallehuizen. Zij vallen in het geval van Hummelo en Keppel op door hun traditionele meerruits schuiframen en de bij het desbetreffende landgoed horende kleuren op de luiken. In dat van Vorden alleen door genoemd type ramen.

Het voorname karakter van de scholteboerderijen in Winterswijk en een enkele in Aalten, wordt bepaald door het voorname 2 bouwlagen tellende dwarsvoorhuis. De voorgevel daarvan is symmetrisch ingedeeld en veelal met stijlelementen, zoals die van het eclecticisme, geornamenteerd.

De tegen de boerderijen aangebouwde schuren c.q. woningen zijn typisch voor het oostelijk deel van Oost-Gelderland: Aalten, Borculo, Dinxperlo, Eibergen, Neede, Winterswijk, Wisch en Zelhem.
Aan boerderijen in de gemeenten Steenderen en Vorden (westelijk deel), die vaak op een terp liggen, zijn grote halleschuren gekoppeld. Losstaande schuren komen in heel Oost-Gelderland voor. Tot deze groep behoren de vele houten schuren met laag zadeldak in Winterswijk die vaak vóór 1850 te dateren zijn. In Oost-Gelderland zijn de overige kleine objecten op het boerenerf, zoals bakhuisjes, bakoventjes, hooibergen, waterpompen en waterputten, in grote hoeveelheid bewaard gebleven.
Kastelen en buitenplaatsen van vóór 1850 in Vorden en Lochem en de reeds vermelde buitenplaatsen onder 'wonen', worden omringd door bijgebouwen zoals koetshuizen annex dienstwoningen en stalgebouwen uit de periode 1850-1915. De windkorenmolens, verspreid over een aantal gemeenten, zijn van het belt- en stellingmolentype en worden soms vergezeld door een muldershuis, zoals in Bergh. Van andere ambachtelijke bedrijven resteren onder meer houtzagerijen (Groenlo en Wehl), en smederijen (Dinxperlo, Doetinchem, Neede, Warnsveld en Zelhem). Van de eens zo bloeiende textielindustrie in het oosten van de Achterhoek zijn naast de Tricot-fabriek in Winterswijk, het complex van de Koninklijke Textielveredelingsindustrie in Eibergen en de stoomweverijfabriek in Aalten de meest markante.De leerindustrie is nog vertegenwoordigd door de leer- en tassenfabriek van Hulshof te Lichtenvoorde en een leerlooierij te Terborg. Coöperatieve) zuivelfabrieken bevinden zich nog te Zelhem en Hoog-Keppel. De bierbrouwerij-industrie in Groenlo is geheel vernieuwd. Van de ijzerindustrie is het deels oorspronkelijke DRU-complex te Ulft over. Vermeldenswaard zijn de kleinbedrijven, al dan niet in combinatie met een woonhuis, in Aalten, Gendringen en Ulft. Plaatsen met een (eens) sterk regionale functie zoals Aalten, Breedevoort, Doetinchem, Eibergen en Lochem beschikken over een reeks winkelpanden, waarvan de puien elementen van het eclecticisme, Jugendstil en Expressionisme vertonen.
In verband met het opkomend toerisme zijn in het gebied van Lochem en Barchem en in het Montferland (met name Zeddam) hotels opgericht. Aan belangrijke kruisingen van wegen elders in Oost-Gelderland, zoals te Hummelo, Laag-Keppel en Warnsveld zijn ook hotels gelegen. In Gorssel bevindt zich een aantal markante houten vakantiehuisjes.

Infrastructuur

Zutphen ligt op de plaats waar de Berkel in de IJssel uitmondt en het spreekt voor zich dat de verbindingen over deze beide waterwegen van belang zijn. Komende vanuit zuidelijke richting over de IJsselbruggen - 2 in getal - wordt Zutphen door middel van een wijdse blik op de IJsselkade ontsloten. Het betreft 2 ijzeren bruggen die naast elkaar liggen: een verkeersbrug en een spoorbrug. De spoorbrug dateert van oorsprong uit 1864 en is in 1935 aanmerkelijk gewijzigd. Spoor- en verkeersbrug zijn in 1945 hersteld.
Van meer lokaal belang zijn de verbindingen over de Berkel. Bruggen, keersluizen en een overwelving zijn na 1878 aangelegd door F.H. van Etteger in neorenaissance bouwtrant.

In Doetinchem werd in de jaren '30 van deze eeuw een electriciteitscentrale gebouwd vergezeld van enkele personeelswoningen.

De toegepaste bouwstijl is de Delftse Schoolstijl.
Vele tolhuisjes zijn inmiddels verdwenen. Een gering aantal treffen we echter nog in Oost-Gelderland aan. Gave exemplaren staan te Joppe en Almen in de gemeente Gorssel, te Lochem, te Geesteren in de gemeente Borculo en te Velswijk in de gemeente Zelhem. Ze vallen op door hun eenvoudige structuur en hun situering vlak langs de weg.
Het westelijk gedeelte van Oost-Gelderland nabij de IJssel is een waterrijk gebied. Vooral hier worden dan ook de resterende infrastructurele bouwwerken aangetroffen: bruggen (o.a. de boogbrug te Lochem), sluizen, gemalen en pompstations. De meeste van de aangetroffen objecten dateren uit de 20e eeuw. Markant is het sluizencomplex over het Twenthekanaal te Eefde in Nieuw Zakelijke bouwstijl.
Vlakbij de IJssel te Zutphen en te Bronkhorst in de gemeente Steenderen, staan 2 imposante gemalen, beide daterend van vlak na de Tweede Wereldoorlog.
Uniek te noemen zijn de gietijzeren bruggetjes, gelegen over beekjes op de landgoederen in Hummelo en Keppel. Zij herinneren aan de ijzergieterij-industrie in deze streken.

Ter regulering van een constante waterdruk dienen de watertorens. In totaal zeven exemplaren zijn in Oost-Gelderland aangetroffen: te Lochem en Zutphen, beiden in Amsterdamse Schoolstijl; te Bontebrug, gemeente Gendringen in de stijl van het Nieuwe Bouwen; te Winterswijk in een expressionistische bouwtrant (1926). Verder in Eibergen (1935), in Doetinchem (ca. 1920-1930) en in Aalten (1943). In Eibergen bevindt zich nog een waterpompstation met dienstwoning (jaren '30).

Vele spoorwegstations in Oost-Gelderland zijn vernietigd in de oorlog of nadien gesloopt. In totaal resteert nog een klein 10-tal stations.
Aan het spoortraject Doetinchem-Winterswijk werd als eerste nog een gaaf bewaard spoorwegstation uit 1883 aangetroffen te Terborg, gemeente Wisch. Tegenover het stationsgebouw staat nog een stationskoffiehuis in neorenaissance bouwtrant. Verderop het traject richting Winterswijk, werd in Aalten het volgende oorspronkelijke stationsgebouw aangetroffen. Dit gebouw is gebouwd in 1884 en werd in 1919 verbouwd. Tenslotte bevindt zich te Winterswijk het oudste stationsgebouw: gebouwd in 1879 en in 1916 vergroot.
Te Winterswijk staat ook het zogenaamde G.O.L.S. station.
Aan het spoortraject Winterswijk-Zutphen liggen nog 2 stationsgebouwen, namelijk te Groenlo en te Vorden (1884, resp. 1877/1919).
Aan het spoortraject Zutphen-Hengelo staan te Lochem 2 stationsgebouwen (XIXd), beide in Waterstaatsstijl.
Te Noordijk in de gemeente Neede ligt, vrij in het landschap nog een stationsgebouw daterend van 1918. Te Zelhem staat nog een stationskoffiehuis met Jugendstil-elementen.
Uit de periode van de (stoom-)tram rest slechts een enkel gebouwtje. In Doetinchem staat nog het voormalig tram-busstation, in Gorssel staat nog een fraai tramhuisje, in Chaletstijl uitgevoerd. In Sinderen duidt een alleenstaand dienst-wachthuisje de plaats aan van een voormalige spoorverbinding.

Ter markering van de grenzen komen her en der nog grenspalen voor.

In Hummelo en Keppel, evenals in Aalten (landgoed Walforth) gaat het om hardstenen palen die de grens van het jachtgebied van een landgoed markeren. In onder meer Doetinchem, Borculo, Dinxperlo, Aalten, Winterswijk en Eibergen betreft het palen die de plaatsgrenzen - en soms de landsgrens - aangeven.

Gietijzeren wegwijzers worden nog in Lochem aangetroffen.

Gelegen aan de landsgrens met Duitsland bevindt zich te 's-Heerenberg een douanekantoor (ca. 1900) met personeelswoningen, ontworpen door de Rijksgebouwendienst.

Maatschappelijke voorzieningen

Het maatschappelijk voorzieningenniveau in Zutphen is hoog. Bijgevolg worden vele gebouwen aangetroffen uit de periode 1850-1940 die een maatschappelijke functie - ook ten dienste van de regio - vervulden, en in veel gevallen nog steeds vervullen.
Vermeldenenswaard zijn de kerkjes uit de tweede helft van de 19e eeuw. Veelal gaat het om van oorsprong woonhuizen die voorzien werden van een nieuwe kerkgevel in neogotische stijl of waterstaatsstijl. Ook enkele synagogen bevinden zich hieronder.
Op het gebied van de rechtspraak vervult Zutphen al van oudsher een belangrijke regionale functie. Het neoclassicistische gerechtsgebouw, gebouwd in 1888 door W.C. Metzelaar, is daar de zichtbare exponent van. Ook de gevangenis achter het gerechtsgebouw evenals de gevangenis aan de Lunettestraat zijn exponenten van rechtsuitoefening. Ook op het gebied van het onderwijs voorziet Zutphen in een belangrijke regionale functie. Markant aanwezig, ook in ruimtelijk opzicht, zijn de neorenaissancistische schoolgebouwen (XIXd), ontworpen door de stadsarchitect F.H. van Etteger. Genoemd kunnen worden de Openbare School aan de Tadamasingel (1894) en het Gymnasium (1881) aan het 's Gravenhof, van Ettegers hand. Daarnaast moet ook de Vrouwenvakschool (1921, J.A. Zwolsman) aan het Vispoortplein hier vermeld worden.
Van regionaal belang is eveneens het neorenaissance belastingkantoor (1906-1909) aan de Waterstraat. Ook hier ligt een ontwerp van stadsarchitect F.H. van Etteger aan ten grondslag.
Op cultureel gebied voorzag de neoclassicistische schouwburg (1865) en de neorenaissancistische buitensociëteit (ca. 1900) in een lokale en regionale behoefte.

In de periode 1850-1940 heeft Doetinchem een sterke groei doorgemaakt en sindsdien vervult deze plaats op het gebied van de maatschappelijke voorzieningen een centrale rol in de Oost-Gelderse regio.
Vermeldenswaardig zijn het eclecticistische internaatsgebouw Ruimzicht, de neorenaissancistische school No. 1 (1895) van de plaatselijk belangrijke architect J. Ovink Sr. en een na-oorlogs schoolgebouw in Nieuw Zakelijke bouwstijl, ontworpen door Gerrit Rietveld.
Ook een voor de regio belangrijke betekenis kan worden toegekend aan een gebouwencomplex van Justitie (XIXc) aan de Kruisberg te Doetinchem (nu gevangenis) compleet met personeelswoningen in de naaste omgeving.

De rol van Winterswijk op het gebied van de maatschappelijke voorzieningen voor een grotere regio is beperkt. Van regionaal belang kan de Rijkslandbouwschool (1919) worden genoemd.

De kerkelijk-historische ontwikkelingen in de 19e eeuw hebben ertoe geleid dat zowel de katholieke kerk, als ook de Joodse gemeenschappen en de protestantse kerk in al haar diverse (afgescheiden) taken een actieve rol vervulden in heel Oost-Gelderland.
Architectonisch heeft dit geresulteerd in zeer vele - merendeels nog intakte - kerken en bijbehorende gebouwen met een aan de religie ontleende functie. Voor de katholieke kerk betreft het de monumentale neogotische kerken met pastorie en begraafplaats. Vanwege hun monumentaliteit domineren deze neogotische bouwwerken veelal de stads- en dorpskernen. Belangrijke architecten van deze neogotische kerken waren P.J.H. Cuypers, A. Tepe, W. te Riele, H.J. Wennekers en F.W. Mengelberg. Naast de neogotiek werd in de 20e eeuw de traditionalistische en de expressionistische bouwstijl toegepast bij kerken. Architecten zijn o.a. J.T. Cuypers, Valk, Hogenkamp, Beers en C. Hardeman. De pastorie werd meestal tegelijk met de kerk in dezelfde bouwtrant ontworpen.
Ten aanzien van de begraafplaatsen verdienen enkele aparte aandacht: het fraaie neoclassicistische poortgebouw van J. Ovink te Doetinchem; de gietijzeren kindergrafkruisjes te Hoog-Keppel en de begraafplaats te Zutphen ontworpen in Engelse landschapsstijl met neoclassicistisch poortgebouw, door de Haarlemse landschapsarchitect Zocher.
Andere gebouwen die nog veel aangetroffen worden in de buurt van de katholieke kerken zijn scholen, meesterswoningen, dorpshuizen en in mindere mate kosterwoningen, kloosters en patronaatsgebouwen. Een voorbeeld dat vermelding verdient is het monumentale St. Bonifatius-college te 's-Heerenberg (1909) met kapel en in de kloostertuin een kruiswegstatie.
Kranenburg in de gemeente Vorden is nog een typisch voorbeeld van een parochie-nederzetting.
Geïsoleerd buiten de kernen (Zelhem en Winterswijk) liggen enkele schoolgebouwtjes.

Naast katholieke kerken komt in de kernen een diversiteit aan protestantse kerken voor, soms vergezeld van een predikantenwoning. Meestal betreft het zaalkerkjes die klein van formaat zijn en veelal uitgevoerd zijn in neogotische stijl of in een sobere, neutrale bouwtrant.
De algemene begraafplaatsen liggen doorgaans apart van de kerk, aan de rand van de plaats. Ook staan enkele protestantse kerkjes geheel geïsoleerd in het buitengebied van Oost-Gelderland. Hetzelfde geldt voor enkele zondagschooltjes.
Een aantal synagogen en Joodse begraafplaatsen in Oost-Gelderland getuigt nog van de aanwezigheid van Joodse gemeenschappen. Fraaie voorbeelden zijn de synagogen o.a. te Winterswijk, Borculo en Aalten.

Een karakteristieke plaats in de centra van de Oost-Gelderse gemeenten wordt ingenomen door monumentale gemeentehuizen uit de periode 1850-1940. Voorzien van een duidelijk stijlenidioom en statig uitgevoerd met een representatief front, wordt uitdrukking gegeven aan hun functie temidden van de locale gemeenschap.

Voorbeelden zijn het gemeentehuis te Wehl in traditionalistische bouwstijl en het gemeentehuis te Gorssel (1912-1914).

Een eveneens karakteristieke categorie gebouwen in Oost-Gelderland wordt gevormd door de postkantoren. De meeste dateren van het begin van de 20e eeuw en zijn door de Rijksgebouwendienst ontworpen. Een bijzonder fraai voorbeeld van een postkantoor in Amsterdamse Schoolstijl staat te Doetinchem en is ontworpen door J. Crouwel.

In de Graafschap worden instellingen aangetroffen op het gebied van de gezondheidszorg. Het betreft de psychiatrische instelling Groot Gaffel te Warnsveld, het krankzinnigengesticht de Oldenhof te Gorssel en de van oorsprong homeopathische P.W. Janssen kliniek te Almen. In het buitengebied van Borculo staat het gebouwencomplex van de Leostichting, een inrichting voor moeilijk opvoedbare jongeren, ontworpen door A. Tepe (ca. 1898). Andere, vergelijkbare instellingen in Oost-Gelderland zijn de Nederlandse Mettray-Stichting (gemeente Gorssel), de Rekkense Stichting (gemeente Eibergen) en St. Vincentius te Harreveld (gemeente Lichtenvoorde).

Resteren nog enkele gebouwen van inrichtingen die eveneens een bredere, bovenlokale functie vervulden.
Het betreft de gevangenis te Aalten, het kantongerecht te Terborg, de kazernegebouwen te Eefde en het zwembad (1933) te Lochem.

		Bouwk./ archit.	Stede- bouwk.	Functie	Complex	Object
Wonen						
Arbeiderswijken:	- Zutphen (wijkjes van David Evekinkstichting); Roysestraat e.o.	X	X	X	X	(X)
	- Doetinchem (Sumatrastraat e.o.)	X	X	X	X	(X)
	- Winterwijk (o.a. Scholtenenk e.o.)	X	X	X	X	(X)
	- Aalten, Borculo, Gendringen, Ulft, Neede	X	X	X	X	(X)
	- Zutphen (hofjes)	X	X	X	X	(X)
Middenstandswijken:	- Zutphen (o.a. ten oosten van Deventerweg)	X	X	X	X	(X)
	- Doetinchem (oostzijde)	X	X	X	X	(X)
	- Winterswijk (zuidzijde)	X	X	X	X	(X)
	- Aalten, Borculo, Eibergen, Lochem en Warnsveld	X	X	X	X	(X)
Villabouw:	- Zutphen (singels en uitvalswegen)	X	X	X	X	(X)
	- Doetinchem (singels en uitvalswegen)	X	X	X	X	(X)
	- Winterswijk (doorgaande wegen)	X	X	X	X	(X)
	- Gorssel, Wisch (Silvolde en Terborg), Lochem (o.a. "Indische huizen"), Warnsveld	X	X	X	X	(X)
Werken						
Agrarische sector:						
Boerderijen:	- Algemeen (hallehuisboerderijen, T-boerderijen, krukhuisboerderijen - alle met langsdeel - met bijgebouwen, schuren, hooibergen, bakhuisjes en bakoventje	X	(X)	X	X	X
	- Oostelijk gdeelte: hallehuisboerderijen met onderschoeren, hallehuisboerderijen met zadeldaken en houten topgevels, hallehuisboerderijen met aangebouwde schuren c.a. woningen	X	(X)	X	X	X
Tabaksschuren:	- o.a. Etten (gem. Gendringen)	X		X		X

		Bouwk./ archit.	Stede- bouwk.	Functie	Complex	Object
Semi-agrarische sector:						
Molens:	- belt- en stellingmolens evt. met Muldershuis (o.a. te Bergh)	X		X		X
	- (water-)molen annex meelfabriek te Woold (Winterswijk)	X	X	X	X	
(Coöp.) zuivelfabrieken:	- o.a. te Zelhem, Hoog-Keppel	X	X	X	X	(X)
Leerlooierijen	- o.a. Terborg	X	(X)	X	X	
Spekslagerij c.a.:	- Terborg	X	(X)	X	X	
Industriële sector:						
Textielindustrie:	- Winterswijk (tricotage); Eibergen (Kon. Textiel verdelingsindustrie)	X	(X)	X	X	
Leerindustrie:	- o.a. Lichtenvoorde	X	(X)	X		X
IJzergieterij:	- Ulft (DRU)	X	(X)	X	X	
Houtzagerijen:	- Wehl en Groenlo	X	X	X	X	
Smederijen:	- o.a. Doetinchem, Dinxperlo, Neede, Warnsveld Zelhem	X	(X)	X		X
Dienstverlening:						
Grossiers:	- Zutphen (Reesink)	X	(X)	X		X
Pakhuizen:	- Zutphen (binnenstad)	X	X	X	X	
	- Doetinchem (binnenstad)	X		X		X

		Bouwk./ archit.	Stede- bouwk.	Functie	Complex	Object
Winkels:	- Zutphen (binnenstad, Nieuwstad en Laarstraat)	X	X	X	X	
	- Doetinchem (binnenstad)	X	X	X	X	
	- Winterswijk (centrum)	X	X	X	X	
	- Aalten, Bredevoort, Eibergen, Lochem	X	X	X	X	X
Hotels:	- Lochem, Barchum, Montferland (met name Zeddam), Hummelo, Laag-Keppel, Warnsveld	X		X		X
Infrastructuur						
Wegen e.d.:						
Stationsgebouwen:	- Terborg, Aalten, Wintreswijk (2x), Groenlo, Vorden, Lochem (2x), Noordijk	X	X	X	(X)	X
Stationskoffiehuizen:	- Terborg, Zelhem	X		X		X
Tram- en wachthuisjes:	- Gorssel, Sinderen, Doetinchem	X		X		X
Douanekantoren:	- *'s-Heerenberg*	X	X	X	X	
Tolhuisjes:	- Joppe, Almen, Lochem, Geesteren, Velswijk, Gorssel	X	X			X
Grenspalen:	- Hummelo en Keppel, Doetinchem, Borculo, Dinxperlo, Aalten, Winterswijk, Eibergen	X	X	X		X
Wegwijzers:	- Lochem (gietijzer)	X	X	X		X
Waterwerken:						
Verkeersbruggen:	- Zutphen (2 IJsselbruggen), Lochem	X	X	X	X	X
Gemalen:	- Zutphen, Bronkhorst	X	(X)	X		X

		Bouwk./ archit.	Stede- bouwk.	Functie	Complex	Object
Sluizen:	- Eefde	X	X	X	X	
Strategische werken:						
Kazernes:	- Eefde	X	X	X	X	
Gas, water, electriciteit:						
PGEM-centrale:	- Doetinchem	X		X	X	
PGEM-transformatorhuisjes	- Algemeen (P.G.E.M.;de Berkelstreek)	X	(X)	X		X
Watertorens:	- Zutphen, Doetinchem, Winterswijk, Lochem, Bontebrug, Eibergen, Aalten	X	X	X		X
Postkantoren:	- o.a. Doetinchem en Terborg Millingen e.d.	X				X
Maatschappelijke voorzieningen						
Onderwijs:						
Scholen:	- Zutphen (Openbare school, Gymnasium, Vrouwenschool)	X	X	X		X
	- Doetinchem (Ruimzicht, School No. I, Rietveldschool	X		X		X
	- Winterswijk (Rijkslandbouwschool)	X		X		X
Religie:	- Algemeen (neogotische R.K. kerken en pastorieen, protestantse zaalkerkjes)	X	X	X	X	

		Bouwk./ archit.	Stede- bouwk.	Functie	Complex	Object
Kerken en pastorieen:	- Zutphen (kerkjes, kerkgeveltjes, synagogen)	X		X	(X)	X
	- Doetinchem (Evangelische kerk Ds. Van Dijk; R.K. kerk van architect Valk)	X		X	(X)	X
	- Winterswijk (synagoge)	X		X	X	
	- Gendringen (neogotische R.K. Kerk, Tepe)	X	X	X		X
	- Netterden (neogotische R.K. kerk en pastorie, door P.J.H. Cuypers, en begraafplaats	X	X	X	X	
	- Laren (waterstaatskerk)	X	X	X		X
	- Kranenburg (parochienederzetting)	X	X	X	X	
Patronaatsgebouwen en kloosters:	- o.a. 's-Heerenberg	X			X	
Zondagschooltjes:	- o.a. Doetinchem	X				X
Begraafplaatsen en poortgebouwen:	- Algemeen	X	(X)	X	X	
	- Zutphen (begraafplaats en neoclassicistisch poortgebouw, Zocher)	X	X	X	X	
	- Doetinchem (neoclassicistisch poortgebouw van J. Ovink; joodse begraafplaats	X		X	X	
Gezondheidszorg:	- Warnsveld (Groof Gaffel, psychiatrie)	X		X	X	
	- Gorssel (Oldenhof), krankzinnigengesticht; Mettray-Stichting)	X		X	X	
	- Almen (P.W. Janssen-kliniek, homeopathie)	X		X	X	
	- Borculo (Leo-Stichting, moeilijk opvoedbare jongens)	X		X	X	
	- Eibergen (Rekkense inrichting)	X		X	X	
	- Lichtenvoorde (St. Vincentius te Harreveld)	X		X	X	

		Bouwk./ archit.	Stede- bouwk.	Functie	Complex	Object
Penetentiaire inrichtingen:	- Zutphen (2x)	X		X		X
	- Doetinchem (De Kruisberg)	X		X	X	
	- Aalten	X		X		X
Overige voorzieningen:						
Gemeentehuizen:	- Algemeen (o.a. te Wehl, Gorssel, Varsseveld)	X	X	X		X
Belastingkantoren:	- Zutphen	X		X		X
Justitiegebouwen:	- Zutphen (gerechtsgebouw van Metzelaar)	X	X	X	X	
	- Doetinchem (gerechtsgebouw de Kruisberg)	X			X	
	- Terborg (kantongerecht)	X				X
Culturele gebouwen:	- Zutphen (schouwburg)	X				X
Zwembaden:	- Lochem	X		X		X

Belangrijkste bouwstijlen 1850-1940, Oost-Gelderland

Neo-stijlen	:	benaming voor bouwstijlen die kenmerken van vroegere stijlen opnieuw hanteren, bijv. Neo-Classicisme, Neo-Gothiek, Neo-Renaissance. Naast eclecticisme kenmerkend voor bouwstijlen in de 19e eeuw.
Neo-Classicisme	:	bouwstijl die teruggrijpt op de Klassieken, in het bijzonder de Griekse en Hellenistische kunst. Periode 1750-1860
Neo-Gothiek	:	bouwstijl die teruggrijpt op de gotische bouwkunst uit de Late Middeleeuwen. Periode 1850 - begin 20e eeuw
Neo-Renaissance	:	bouwstijl die teruggrijpt op de Renaissance bouwkunst (1530-1630). Periode eind 19e eeuw, begin 20e eeuw
Eclecticisme	:	streven in de architectuur vormen van vroegere stijlen met elkaar te combineren tot een nieuw geheel. Naast de neo-stijlen kenmerkend voor architectuuropvattingen in de 19e eeuw.
Jugendstil	:	architectuur die zich bedient van naturalistische, florale of geometrische motieven. Reactie op neo-stijlen en eclecticisme. Periode 1900-1910. Architect: Diehl.
Rationalisme	:	architectuur die gebruik van een eenvoudige, ambachtelijke materialen nastreeft en eerlijkheid in de constructie. Reactie op neo-stijlen en eclecticisme. Periode 1895-1913. Architecten: Berlage, De Bazel.
Amsterdamse School	:	architectuur die gekenmerkt wordt door een plastische vormgeving middels gebruik van baksteen, gietijzer, natuursteen. Parabool- en trapezium-vormen komen geregeld voor, alsmede torenachtige bouwsels op de hoeken. Periode 1913-1930. Architecten Blaauw, gebr. Stuyvinga.
Haagse School	:	architectuur waarin ordening van bouwmassa's duidelijk uitkomt door de aanwezigheid van platte, scherp naar voren springende horizontale en verticale elementen. Invloed van Wright. Periode 1920-1930. Architecten: Wils, Fels

Nieuwe Zakelijkheid : architectuur die onder invloed staat van moderne techniek, mechanisatie (seriebouw, standardisatie, collectivisme). Licht, lucht en ruimte dienen als motto. Glas, staal, platte daken worden veelvuldig toegepast. Periode 1925-1940.
Architecten: Dudok, Meerman

Delftse School : architectuur die neigt naar het Classicisme, middels het streven naar een harmonische verhouding tussen techniek en vorm. Gebruik van "eerlijke", eenvoudige materialen als onderdeel van traditionele vormgeving. Toepassing Vlaamse gevel. Periode 1925-1953. Architecten: Cramer, Heineman, Van der Steur

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN/KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR

Archieven en bibliotheken

* Rijksarchief in Gelderland
* Katholieke Universiteit Nijmegen, Faculteit der Beleidswetenschappen
* Bibliotheken Provincie Gelderland
* Stichting Arnhemse Openbare en Gelderse Wetenschappelijke Bibliotheek

Afbeeldingen

* Afbeelding 1 Oost-Gelderland in groter verband
* Afbeelding 1a Gemeenten en kernen in de regio Oost-Gelderland
* Afbeelding 2 Regio Oost-Gelderland, bodemkaart
* Afbeelding 3 Hoofdstructuur Oost-Gelderland
* Afbeelding 4 Schematische doorsnede van het occupatiepatroon in Oost-Gelderland
* Afbeelding 5 Hoogtekaart Oost-Gelderland
* Afbeelding 6 Belangrijkste afwateringskanalen Oost-Gelderland
* Afbeelding 7 Agrarisch systeem Oost-Gelderland
* Afbeelding 8 Regio Oost-Gelderland, bebouwing en infrastructuur, situatie ca. 1870
* Afbeelding 9 Regio Oost-Gelderland, bebouwing en infrastructuur, situatie ca. 1910
* Afbeelding 10 Regio Oost-Gelderland, bebouwing en infrastructuur, situatie ca. 1990
* Afbeelding 11 Bevolkingsontwikkeling Oost-Gelderland 1850-1940

Kaartmateriaal

* Bodemkaart 1:50.000, diverse jaargangen
* Topografische Kaart 1:25.000 en 1:50.000, diverse jaargangen
* Topografische en Militaire Kaart 1:25.000 en 1:50.000, 1850-1864
* J. Kuijper, Gemeente-atlas van Nederland; Gelderland 1868, Leeuwarden, 1970
* Historische Atlas Gelderland 1:25.000, 1989
* Stichting Wetenschappelijke Atlas van Nederland, Atlas van Nederland, 1984-1989
* Topografische Atlas van Nederland 1:50.000, deel Oost-Nederland

Literatuur

* Aa van der, A.J., *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, Gorinchem, 1839-1851

* Beukelaer, J.F.T. de, *Nijver in het groen*, Doetinchem, 1990

* Borman, R., *Oost-Gelderland archeologisch bekeken; overzicht van prehistorie en vroege geschiedenis*, Zutphen, 1978

* Buis, J., *Historia forestis; Nederlandse bosgeschiedenis, Bosgebruik, bosbeheer en boswetgeving tot het midden van de 19e eeuw*, Utrecht, 1985

* Buter, A., *De groene vallei; stad en land aan de IJssel*, Den Haag, 1978

* Consulentschap bos- en landschapsbouw Gelderland, *Advies landschapsbouw Hupsel-Zwolle*, 1989

* Dijkstra, G. e.a., *Uit Berkelbronnen; over varen, leven en werken op en langs de Berkel*, Enschede, 1988

* Drost, D., *De waterleiding voor Oost-Gelderland*, Arnhem z.jr.

* *Geschiedkundige atlas van Nederland*, Den Haag, 1913-1935.

* Heeringa, T., *De Graafschap; een bijdrage tot de kennis van het cultuurlandschap en van het scholtenprobleem*, Zutphen, 1934

* Heiser, P.C. (red.), *Gelderland*, Lochem, 1940

* Heitling, W.H., *De Achterhoek; langs Berkel en Slinge*, Lochem, 1959

* Heitling, W.H., *Oost-Gelderland; land in beweging*, Haren, 1973

* Heitling, W.H. en L. Lensen, *Vijftig eeuwen volk langs de IJssel*, Zutphen, 1980

* Heuvel, H.W., *Geschiedenis van het land van Berkel en Schipbeek*, Lochem, 1903

* Hofstee, E.W. en Vlam, A.W., *Opmerkingen over de ontwikkeling van de perceelsvorming in Nederland*, in Boor en Spade 1952

* Jansma, K., Schroor, M., *Tweeduizend jaar geschiedenis van Gelderland*, Leeuwarden, 1986

* Janssen, G.B., *Baksteenfabricage in Nederland; van nijverheid tot industrie 1850-1920*, Zutphen, 1987

* Kremer, A.J.C. Ente, *Inleiding tot de geschiedenis van den Gelderschen Achterhoek; eerste gedeelte, van de vroegste tijden tot het jaar 1339*, in: Bijdragen en mededeelingen 1899

* Krosenbrink, G.J.H., *De Achterhoek in grootvaders tijd*, Den Haag, 1975

* Nieweg, H., *Korte geschiedenis van een Gelders streekvervoerbedrijf; zeventig jaar 'Geldersche Tramweg-Maatschappij' 27 juni 1951*, Doetinchem, 1951

* N.V. Electriciteitsmaatschappij De Berkelstreek, *Licht in de Achterhoek*, Lochem, 1953

* Odink, H., *Land en volk van de Achterhoek*, Enschede, 1971

* Roessingh, H.K., *Inlandse tabak; expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland*, Zutphen, 1976

* Schets, G.C.M. en Schut, G.F.E., *Cultuurhistorisch landschapsonderzoek Gelderland*, Nijmegen, 1987

* Schutten, G.J., *Varen waar geen water is; reconstructie van een verdwenen wereld; geschiedenis van de scheepvaart ten oosten van de IJssel van 1300 tot 1930*, Hengelo, 1981

* Slicher van Bath, B.H., *Mensch en land in de Middeleeuwen; bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in oostelijk Nederland*, Arnhem, 1944

* Slicher van Bath, B.H., *Geschiedenis van de nederzettingen in de graafschap Zutphen*, in: Bijdragen en mededeelingen 1946

* Sloet, L.A.J.W., *Bijdragen tot de kennis van Gelderland*, Arnhem, 1852-1855

* Stam, H., *Landweren in Graafschap en Liemers; een studie over de geheimzinnige wallen uit de Middeleeuwen*, in: Archief de Graafschap 1958

* *Uitvoerig en beredeneerd verslag der gemeente 1851-1935*

* Voorden van, F.W. (red.), *Stads- en dorpsgezichten in Gelderland; de nederzetting in ontwikkeling*, Zutphen, 1975

* Voorden, F.W. van, *Schakels in stedebouw; een model voor analyse van de ontwikkeling van de ruimtelijke kwaliteiten van de 19de-eeuwse stadsuitbreidingen op grond van een onderzoek in Gelderse steden*, Zutphen, 1983

* Vos, J.G. en G.J.B. Stork, *Het land van de Oude IJssel en zijn waterschap*, Doetinchem, 1980

* Zanden van, J.L., *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1914*, Utrecht, 1985

Oosterbeek, 1992

Stichting MIP-Gelderland
Oranjeweg 60
6861 BL OOSTERBEEK
tel. 085 - 336 326